

**İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ VE MALİ
DÜŞÜNCELERİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Ertuğrul YILDIRIM

Kütahya - 2006

T. C.
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ VE MALİ DÜŞÜNCELERİ

Danışman

Doç. Doç. Dr. Rasim YILMAZ

Hazırlayan

Ertuğrul YILDIRIM

Kütahya – 2006

Kabul ve Onay

Ertuğrul YILDIRIM'ın hazırladığı “İbn-i Haldun'un İktisadi ve Mali Düşünceleri” başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğin ilgili maddelerine göre değerlendirilip kabul edilmiştir.

.././2006

Tez Jürisi

Doç. Dr. Rasim YILMAZ (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Ramazan KILIÇ

Yrd. Doç. Dr. Macide ÇİÇEK

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “İbni Haldun’un İktisadi ve Mali Düşünceleri” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım

31/10/2006

Ertuğrul YILDIRIM

ÖZGEÇMİŞ

Ertuğrul Yıldırım, 1970 yılında Konya’da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Konya’da yaptı. 1994 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümünden mezun oldu. Maliye Bakanlığı Milli Emlak Genel Müdürlüğü’nün 1996 yılında açmış olduğu sınavı kazanarak Devlet Malları Uzman Yardımcısı olarak göreve başladı. 1999 yılında yeterlilik sınavını vererek Devlet Malları Uzmanı oldu. Aynı yıl Gelirler Genel Müdürlüğü’nün sınavını kazanarak Vergi Denetmen Yardımcısı olarak bu kuruma geçti. 2003 yılında Vergi Denetmenliği yeterlilik sınavını kazanarak Erzurum Gelirler Bölge Müdürlüğüne Vergi Denetmeni olarak atandı. Vergi Denetmeni olarak görev yaparken Erzurum Vergi Dairesi Başkanlığına İnsan Kaynakları Müdürü olarak atandı. Bir süre İnsan Kaynakları Müdürü olarak çalıştıktan sonra aynı yerde İnsan Kaynakları ve Destek Hizmetleri Grup Müdürlüğü görevine getirildi. Halen aynı görevi devam ettirmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

ÖZET

İbn-i Haldun, çok yönlü bir ilim adamı olup, düşünceleri ile gerek İslam dünyasında, gerek dünya düşünce tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Düşünceleri Mukaddime isimli eserinde yer almakta olup, bu eserle meşhur olmuştur. Bu eser tarih, sosyoloji, eğitim, ilahiyat, felsefe, iktisat, maliye, toplumsallaşma, devletlerin kuruluşu ve yıkılışı, coğrafyanın insanlar üzerindeki etkileri gibi konuları ihtiva etmektedir.

Ayırıcı vasfı, yaşadığı döneme göre olayları bilimsel yöntemlerle ele alması, sebep-sonuç bağlamında değerlendirmesidir. Çok yönlü bir kişilik olmasına rağmen, daha çok bir tarihçi ve sosyolog olarak değerlendirilmiş, bu alanlarda araştırmalara konu olmuştur.

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmada, onun ihmal edilmiş bir yönü, iktisadi ve mali düşüncelerinin analizi yapılmaya çalışılmıştır. İbn-i Haldun toplumları incelerken, toplumsal yapıların oluşmasında ekonomik bazı aktörlerin rol oynadığını görmüş, bunlarla ilgili olarak iktisadi görüşler öne sürmüştür. Öne sürdüğü bu iktisadi görüşleri ile sonradan batılı iktisatçılar tarafından ortaya atılan pek çok iktisadi düşüncenin de öncüsü konumuna yükselmiştir. İş bölümü, uzmanlaşma, emek, nüfus, devletin ekonomideki rolü, ekonomik buhranlar, kamu maliyesi gibi konularda öne sürdüğü düşünceleri, onu kendisinden sonra gelen iktisatçıların öncüsü yapmıştır. Genel olarak ekonomik özgürlükleri savunmuş, kamu müdahalelerine karşı çıkmış, bu günkü ifadesiyle serbest piyasa ekonomisini ön görmüştür.

Bu çalışmada, eserinde dağınık bir şekilde yer alan iktisadi ve mali düşünceleri derli toplu bir şekilde sunulmuş, iktisadi düşünceleri ile kendisinden sonra gelen iktisatçıların düşünceleri arasında karşılaştırmalar yapılmış, bu yolla düşüncelerindeki iktisadilik boyutu ve öncü konumunun daha iyi gösterilmesi hedeflenmiştir. Düşüncelerinin bugün için geçerliliği ve iktisadi düşünce alanında hangi noktada bulunduğu sorularına cevap aranmıştır.

ABSTRACT

İbn-i Haldun, studied in many fields, has a significant place in both the muslim world and the history of world thought. He has been famous with the book of “Mukaddime” that contains his thoughts. That work contains subjects such as history, sociology, education, theology, philosophy, economics, public finance, socialization, foundation and ruin of states, the effects of geography on people.

His distinctive quality is that his handling issues with respect of scientetic methods and evaulating them regarding reason-result relationship. Although he studied in many fields, he has been mostly thought as historian and sociologist and his studies on these fields have been subject of researchs after him.

In this study I present as master thesis, it is dealt with analysis of his economic and fiscal thoughts, a neglected way of him. While İbn-i Haldun was examining societies, he saw some economic actors taking place in formation of social structures and he presented economic thoughts about these. With these economic thoughts he became pionner of many of economic doctrines that later presented by western economists. His thoughts on subjects such as division of labour, specialization, labour, population, the role of state in economy, economic recession, puplic finance made him pioneer of economists coming after him. In general he supported economic liberalization, objected to government interferences, he foresaw free market economy in today’s expression.

In this study, his economic and fiscal thoughts which are disordered are presented orderly, his economic thoughts are compared with those of thoughts of economics coming after him, by this way it is aimed to indicate economical dimension of his thoughts and his pioneer position better. The validity of his thoughts in present and his place in economic thought are questioned.

İÇİNDEKİLER

sayfa

ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
TABLolar.....	X
KISALTMALAR.....	XI
TEZ HAKKINDA.....	XII

TEZ METNİ

GİRİŞ	2
-------------	---

I.BÖLÜM

1.İBN-İ HALDUN'UN HAYATI VE ESERLERİ	12
1.1.Hayatı	12
1.2.Kişiliği.....	14
1.3.Eserleri.....	15

II.BÖLÜM

2.İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ DÜŞÜNCELERİ	18
2.1.İbn-i Haldun'a Göre Toplumsallaşma, İşbölümü ve Uzmanlaşma	20
2.1.1.Toplumsallaşma (Umran) ve İşbölümü Kavramları.....	20
2.1.2.Klasik İktisadi Düşüncede Toplumsal İşbölümü Kavramı	22
2.1.3.İbn-i Haldun'un İş Bölümü Sonucunda Ulaşılan Uzmanlaşma ve Ticaret Hakkındaki Düşünceleri	25
2.2.İbn-i Haldun'a Göre Emek	31
2.2.1.Toplum Hayatı İçinde Emegın Rolü	31
2.2.2.Klasik İktisatçıların Emek Hakkındaki Düşünceleri	33

2.2.3.İbn-i Haldun-Marksizm İlişkisi ve Artı-Değer Kavramı	35
2.2.4.İbn-i Haldun'a Göre Emek Çeşitleri ve Doğal Olmayan Geçim Yolları	40
2.3.İbn-i Haldun'a Göre Nüfus	42
2.3.1.Nüfus Hakkında Genel Düşünceleri	42
2.3.2.Merkantilist İktisadi Düşünceye Göre Nüfus	43
2.3.3.Adam Smith'in Nüfus Hakkındaki Düşünceleri	43
2.3.4.Malthus'un Nüfus Teorisi	46
2.3.5.İbn-i Haldun'un Nüfus Hakkındaki Düşüncelerinin Değerlendirilmesi	47
2.4.İbn-i Haldun'a Göre Fiyatlar	48
2.4.1.Şehirlerde Fiyatların Oluşumu	50
2.4.2.İbn-i Haldun'un Arz ve Talep Hakkındaki Düşünceleri ile Mahreçler Kanununun Karşılaştırılması	52
2.5.İbn-i Haldun'a Göre Değer Ölçüsü	54
2.5.1.Para, Altın ve Gümüş	54
2.5.2.Merkantilist İktisadi Düşünceye Göre Değer	56
2.5.3.İbn-i Haldun'a Göre Gayrimenkul Yatırımları	57

III.BÖLÜM

3.İBN-İ HALDUN'UN MALİ DÜŞÜNCELERİ.....	60
3.1.İbn-i Haldun'a Göre Politik ve Ekonomik Devreler	60
3.1.1.Devletlerin Toplumsal Yaşamda ve Ekonomide Geçirdikleri Aşamalar ve Nedenleri	60
3.2.İbn-i Haldun'a Göre Devletin Görevleri ve Ekonomideki Yeri	63
3.2.1.Devletin Ekonomide Rolü, Müdahaleciliğin Nedenleri ve Sonuçları	64
3.2.2.Adam Smith'e Göre Devletin Ekonomideki Yeri	67
3.2.3.İbn-i Haldun'un Devletin Ekonomideki Yeri ile İlgili Düşüncelerinin Günümüze Göre Değerlendirilmesi	69
3.3.İbn-i Haldun'a Göre Kamu Maliyesi.....	70
3.3.1.Kamu Maliyesinin Yapısı ve Kamu Harcamaları	71

3.3.2.İbn-i Haldun'un Vergiler, Vergi Oranlarının Azlığı ve Çokluğu Hakkındaki Düşünceleri.....	75
3.3.3.İbn-i Haldun'un Vergi Hakkındaki Düşünceleri ile Arz Yönlü İktisadi Düşünce Arasındaki Benzerlikler ve Laffer Eğrisi.....	80
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA	95
DİZİN	99

TABLO VE ŐEKİLLERİN LİSTESİ

Tablo.2.3.1: Türkiye’de 0-14 Yaş Arası Nüfusun En Yoğun Olduğu 10 İl.....	47
Tablo.2.3.2: Türkiye’de 0-14 Yaş Arası Nüfusun En Az Olduğu 10 İl.....	48
Tablo.3.3.1: Vergi Türleri İtibariyle 2005 Yılı İnceleme Sonuçları.....	79
Şekil.3.3.1: Laffer Eğrisi.....	82

KISALTMALAR

A.B.D	Amerika Birleşik Devletleri
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
APK	Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu
a.g.e	Adı geçen eser
D.İ.E	Devlet İstatistik Enstitüsü
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
M.E.B	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sıraları
vb	Ve benzeri
VDD	Vergi Denetmenleri Derneği

TEZ HAKKINDA

1-Araştırmanın Problemi

Mukaddime isimli eseri ile düşünce dünyasına büyük katkılarda bulunan, sosyologlara, tarihçilere, hukukçulara, siyasetçilere, şehircilere, filozoflara ışık tutan İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali düşünce tarihindeki yeri nedir? Ekonomi ve maliye bilimine ne gibi katkıları olmuştur? Ortaya attığı iktisadi düşünceleri ile bir öncü iktisatçı sayılabilir mi? İktisat ve mali yapı üzerine öne sürdüğü düşüncelerinin bu gün için geçerliliği bulunmakta mıdır? Bu araştırma da bu soruların cevapları aranılmıştır.

2-Araştırmanın Amacı

İbn-i Haldun, bilim tarihinde sosyal düşünceleriyle olduğu kadar iktisadi ve mali düşünceleriyle de önemli bir konumdadır. Ancak bu düşünceleri eserinde dağınık bir şekilde yer almakta olup, tarih, sosyoloji gibi alanlardaki düşünceleri kadar bilinmemektedir. Bu güne kadar hakkında daha çok tarih, felsefe, sosyoloji, ilahiyat alanında incelemeler yapılmış olup, iktisadi ve mali düşüncelerini konu alan çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmanın amacı, eserinde dağınık bir şekilde yer alan iktisadi ve mali düşüncelerini derli toplu bir şekilde sunmak, bu düşüncelerin İktisat Tarihi içindeki yerini ve önemini ortaya koymaktır.

3-Araştırmanın Önemi

İslam tarihi içinde genelde tasavvuf, ahlak, fıkıh gibi konularda eser verildiği bir dönemde bu konuların dışına çıkan ve farklı alanlarda fikir yürüten biri olarak 14.yüzyılda karşımıza İbn-i Haldun çıkmaktadır. Toplumsal olayları gözlemlerken, toplumun şekillenmesinde ekonomik aktörlerin rol oynadığını görmüş, bu konuda söyledikleriyle bu gün öncü iktisatçı konumuna yükselmiştir. İmaj olarak hayatla, toplumsal olaylarla, bilimle ilgisi yokmuş gibi algılanan bir toplumda, tam aksine olayları bilimsel gözle değerlendiren, ekonomik olay ve olguların her toplumda aynı şekilde işlediğini söyleyen bir düşünürün varlığı önemlidir. Böyle bir düşünürün, düşüncelerinin irdelenerek ortaya konması, bilimsel araştırmalarda daima batılı düşünürlerin referans alındığı bir ortamda bir özgüven tesisine yol açacaktır.

Kaldı ki İslam coğrafyasında çeşitli sebeplerle ihmal edilmiş, görmezlikten gelinmiş İbn-i Haldun, batı bilim dünyasında baş döndürücü bir etki yaratmış, eserleri farklı dillere çevrilmiş, hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Okunduğunda okuyucuları üzerinde derin etkiler bırakan, ciddi anlamda entelektüel birikim sağlayan eserinin, farklı bir yönden inceleme konusu yapılması, bu gün için batılı iktisatçılara atfedilen pek çok iktisadi düşüncenin onlardan çok daha önce İbn-i Haldun tarafından söylendiğinin somut bir biçimde ortaya konması bu araştırmayı önemli kılmaktadır.

4-Araştırmanın Hipotezi

İbn-i Haldun; içinde yaşadığı toplumun tarihini ve sosyolojik yapısını incelerken, aynı zamanda toplumun şekillenmesinde ekonomiye ait bazı aktörlerin de rol oynadığını görmüş, bu konuda ortaya attığı ve bu gün bile geçerliliğini koruyan, 20.yüzyılda bazı iktisadi ekoller tarafından tekrar gündeme getirilen düşünceleri ile bir öncü iktisatçı konumuna yükselmiştir. Ortaya koyduğu bu iktisadi düşünceleri ile birbirine tamamen zıt iktisadi ekoller tarafından sahiplenmek istenmesine rağmen, bu düşünceler ideolojik bir yönlendirme içermeyip, gözleme ve tecrübeye dayanmaktadır. Öne sürdüğü düşüncelerinde farklı iktisadi ekollere referans olabilecek hususlar bulunmakla beraber, ekonomide özgürlükleri savunmakta, devlet müdahalelerine karşı çıkmakta, serbest piyasa ekonomisinin gerekliliğine inanmaktadır.

5-Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

İbn-i Haldun'un Mukaddime isimli eseri çok yönlü ve kapsamlı bir eserdir. Kendisini düşünce dünyasında meşhur eden bütün düşünceleri bu eserde yer almaktadır. Tarih, sosyoloji, felsefe, hukuk, toplumsallaşma, devletlerin kuruluşu ve yıkılışı, ayrıca iktisat ve maliye konularını içermektedir. Bu çalışmada, İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali düşüncelerinin bir değerlendirilmesinin yapılması hedeflenmiş bu nedenle konu; eserinde dağınık bir şekilde yer alan düşüncelerinin, derli toplu bir şekilde sunulması, bunların iktisat tarihi içindeki rolü ve iktisadi ve mali düşünce alanında bu gün için yerinin ne olduğu hususlarıyla sınırlı tutulmuştur. Giriş bölümünde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için düşünce dünyasında meşhur olmasına yol açan ve iktisadi düşüncelerinin izahında gerekli olan umran teorisi, asabiyet teorisi gibi konulara da değinilmiştir.

6-Araştırmanın Yöntemi

İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali düşünceleri üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olup, araştırma konusu geniş bir kaynak yelpazesine sahip değildir. İbn-i Haldun daha çok sosyoloji ve felsefe ile ilgili araştırmalara konu olmuştur. Bu çalışmada genel bir fikir vermesi açısından bu eserler ve Mukaddime okunarak iktisadi ve mali düşünceleri izah edilmeye çalışılmıştır.

İbn-i Haldun'un Mukaddime isimli eserinin Zakir Kadiri Ugan ve Süleyman Uludağ tarafından yapılan ilaveli çevirileri ve Halil Kendir tarafından yayınlanmış çevirisi bulunmaktadır. Z.K.Ugan çevirisi M.E.B. Yayınevi tarafından üç cilt hâlinde basılmıştır. Süleyman Uludağ'ın, baş tarafında İbn-i Haldun hakkında bilgiler eklediği Mukaddime çevirisi Dergah Yayınevince iki cilt hâlinde yayınlanmıştır. En son Halil Kendir tarafından günümüz Türkçesine uygun, sadeleştirilmiş şekilde çevirisi yapılmış olup, yayınlanmıştır. Bu çalışmada da zaman zaman Süleyman Uludağ'ın çevirisinden istifade edilmekle beraber, temel kaynak olarak Halil Kendir tarafından yapılan çeviri esas alınmıştır.

Bunun dışında öncüsü konumunda olduğu iktisadi düşünceleriyle, aynı konuda görüş beyan etmiş diğer iktisatçılar arasında karşılaştırmalar yapılmış, ayrı başlıklar halinde değerlendirilmiştir. Özellikle iş bölümü, uzmanlaşma, emek, ticaret, nüfus, devletin ekonomideki yeri ve vergi gibi konularda karşılaştırmalar yapılmış olup aradaki benzerlik ve farklılıklara değinilmiştir. Bu şekilde bir kıyaslama ile İbn-i Haldun'un düşüncelerindeki iktisadilik boyutu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Özellikle vergiler ve nüfus ile ilgili düşüncelerinin analizi yapılırken günümüz Türkiye'sinden örnekler verilmiş, nüfus ile ilgili düşüncelerinin halen geçerli olduğunu göstermek amacıyla Türkiye'de yapılmış istatistikî çalışmalardan yararlanmıştır. Vergi ile ilgili görüşleri incelenirken günümüz Türk Gelir İdaresi ve vergi yapısı ile karşılaştırmalar yapılmış, bu alandaki görüşlerinin geçerliliğinin tahlili hedeflenmiştir.

TEZ METNİ

GİRİŞ

Orta Çağ İslam – Arap düşünürlerinden olan İbn-i Haldun (1332-1406) çok yönlü bilimsel kimliği ile İslam düşüncesinin önemli kişilerindendir. Kendine özgü ekonomik ve mali görüşleri olmakla beraber daha çok tarihçi, sosyolog, felsefeci ve siyasi bilimci olarak tanınmaktadır. Söz konusu bilimsel alanlardaki görüşleri Mukaddime isimli eserinde yer almaktadır. Bu eserinde, esas itibariyle tarihi temel olarak toplumların sosyal, siyasal ve ekonomik yapılarını inceleme konusu yapmıştır.¹

İbn-i Haldun, iktisadi ve mali alanda da pek çok kavramın öncüsü olup bu çalışmada bu durum gerekçeleri ile ortaya konmaya çalışılmış, iktisadi ve mali düşüncelerinin bir analizi yapılması hedeflenmiştir.

Mukaddime isimli eseri düşünce dünyasına yapmış olduğu katkıların en büyük delilidir. Bu eseriyle gerek İslam dünyasında, gerek dünya düşünce tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Eserinde ortaya attığı düşüncelerle sosyologlara, tarihçilere, hukukçulara, siyasetçilere, şehircilere, iktisatçılara, filozoflara ışık tutmuştur. Bu bölümde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için düşünce dünyasında İbn-i Haldun meşhur eden ve iktisadi düşüncelerinin izahında gerekli olan düşüncelerine kısaca değinilmiştir.

İbn-i Haldun'un en büyük özelliği onun sosyolojinin öncüsü olmasından kaynaklanmaktadır. Mukaddime isimli eserinde “umran ilmi” adıyla yeni bir bilim ortaya koyduğunu belirtmektedir. Umran deyimi ile toplumsal yaşamı ve toplumsal yaşama biçimlerini ifade etmiştir. Bu durumda onun “umran ilmi” terimiyle, bugünkü “sosyoloji” terimi ile anladığımız bilimi kastettiği açıktır. Toplumunu dini ve ahlaki değer yargılarına kapılmadan diğer doğal varlıklar gibi ele alıp incelemeye çalışmıştır. Olan ile olması gerekenin farkında olup, toplumun yapısı ile ilgilenmiştir. Olgular ve olaylar

---

¹ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 9.Baskı, İstanbul, Beta Basım, 2000, s. 92

arasındaki ilişkileri tümevarımsal yoldan ortaya koyup geçerli kurallara ulaşmak istemesiyle nedenselci bilim anlayışının da ilk uygulayıcısı olmuştur.²

İbn-i Haldun'a göre umran, insanların birlikte yaşamak için bir araya gelmeleri ve buna yönelik örgütlenmeler sonucu ortaya çıkan ilişki biçimlerinin toplamıdır. Bir başka ifadeyle umran en geniş anlamıyla toplumsal organizasyon toplumsal yapı ve bundan doğan hallerin tümüdür. Toplumsal yaşamı kaçınılmaz bir gereklilik olarak görmektedir.³

Ona göre insan doğası gereği sosyal bir varlıktır. Yani topluluk halinde ve toplum içinde yaşaması kaçınılmazdır. Bu durum da medeniliktir. Bugün sosyal yaşam olarak tanımlanan, onun umran ilmi olarak ifade ettiği, kendi zamanına kadar da böyle bir ilmin mevcut olmadığını söylediği ve bu ilmi yaratma şerefine kendisine ait olduğunu söylediği şey budur.

“Toplumsal yaşam kaçınılmaz bir gerekliliktir. Filozoflar bu gerçeği şu şekilde ifade ediyorlar. İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır. Yani topluluk halinde ve toplum içinde yaşanılması kaçınılmazdır. Bu durumun onların terminolojisindeki ifadesi medeniliktir. Bizim sosyal yaşam ile (Umran) kastettiğimiz de budur.”⁴

Toplumsal yaşamı insan için zorunlu gören İbn-i Haldun, toplumların değişimi üzerinde de önemle durmuştur. Toplumsal değişmeyi, tabii ve zorunlu olarak kabul etmiştir. Toplulukların tarihinin değerlendirilmesinde o günkü şartların göz

² Cemil Meriç, **Umrandan Uygarlığa**, 3.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 147-148-149

³ İbn-i Haldun'un bu düşüncesiyle o güne kadar İslam toplumunda hakim olan toplumdaki kopuk, zühd hayatını da ret ettiği anlaşılmaktadır. O gün için hakim olan bireysel hayatı, İbn-i Tufeyl (ö.1184) isimli düşünür “Hayy b. Yakzan” adlı eserinde romanlaştırmıştır. İbn-i Tufeyl'in, Hayy b. Yakzan isimli bu kitabı, Dünyada felsefi romanın olduğu kadar Robinsonad/adasal roman türünün ilk örneği olup, Yakzan Oğlu Hayy'nin ıssız bir adada bir ömrü dolduran yaşanılmış tecrübeler süreci içindeki en yalın gerçeklerden adım adım en yüce gerçekliğe ulaşmasının hikâyesidir. Ünlü İslam bilgisi İbn-i Tufeyl, Hayy'nin bu hayat deneyimi çevresinde insan-evren-tanrı bağıntılarını geleneksel hikmet açısından yeniden yorumlayarak hayatın doğal, sıcak, ideal anlam ve biçimini somutlaştırmaktadır. İbn-i Tufeyl Ruhun Uyanışı ile zamanında büyük tartışmalara yol açan üç sorunu çözümlenmeyi amaçlamaktadır.

1-İnsan kendi başına hiçbir eğitim ve öğretim görmeksizin doğayı inceleyerek düşünme yoluyla insanı kamil aşamasına ulaşabilir. Başka bir deyişle insani nefis faal akılla birleşebilir.

2-Gözlem, deney ve düşünme yoluyla elde edilen bilgiler vahiy yoluyla gelen bilgilerle çelişmez. yani felsefe ve din arasında tam bir uyumluluk vardır.

3-Mutlak bilgilere ulaşmak bütün insanların üzerinden gelebileceği bir şey değildir. Yüce gerçekliklere ulaşmak bireysel bir olaydır.”(İbn-i Tufeyl, **Ruhun Uyanışı**, 1.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 1985, s. 14)

⁴ İbn-i Haldun, **Mukaddime**, (Çeviren:Halil Kendir) 1.Baskı, Ankara, Yeni Şafak Yayını, 2004, s. 79

önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir. “tarih ilminde farkında olmadan düşünülen yanlışlardan biri de zamanın geçmesi ve çağların değişmesiyle toplumların ve nesillerin durumunun değiştiği gerçeğinin gözden kaçırılmasıdır.”⁵

İbn-i Haldun’un bilim tarihine en büyük katkılarından biri de ortaya atılmış olduğu Asabiyet Teorisidir. Asabiyet Teorisi ile devletlerin nasıl kurulduğu, hangi evrelerden geçtiği, gelişme ve çökme nedenleri üstünde durmuştur. Ona göre asabiyet aynı soydan gelenler arasındaki bağıdır ve ancak nesep yoluyla mümkün olabilir. Eserinde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir.

“Nesep ve akrabalık bağları çok az kimsenin dışında insanlar için tabii bir durumdur. Zulme uğrayan veya bir felaketle karşı karşıya kalan birinin akrabalarını yardıma çağırması bu bağın sonucudur. Bir kimse akrabasının ya da ırkdaşının, soydaşının zulme uğraması karşısında, kendi içinde bir zillet ve aşağılanmışlık hissi duyar ve buna engel olmak ister. Bu başlangıçtan beri bütün insanlık için geçerli olan tabii ve fitri bir durumdur.”⁶

Buna göre bir topluluğun devlet haline gelebilmesi de ancak asabiyetle mümkün olabilmektedir.

“Bir kabile içinde dağınık sülaleler (aşiretler) ve birçok asabiyet varsa bu durumda diğerlerinin hepsinden daha güçlü olan bir asabiyetinin olması gerekir. Bu asabiyet diğerlerine galip gelecek ve onları kendisine tabi kılarak kendi etrafında birleştirip kenetleyecektir. Sanki böylece ortaya çok daha büyük ve tek asabiyet çıkacaktır. Bu büyüme ve genişleme eğilimi devlet olma gücünü ele geçirene kadar devam eder.”⁷

Bir devletin kuruluşunu bu şekilde asabiyet duygusuna bağlayan İbn-i Haldun, devletin güçlenip istikrar bulmasından sonra artık asabiyete ihtiyaç duyulmayacağına inanmaktadır. Bu durumu da şu şekilde ifade etmektedir.

“Devlet içinde iktidarı ellerinde bulunduranların konumu istikrar bulup sağlamlaştıktan sonra nefisler başlangıçtaki durumu unuturlar. Çünkü iktidarı ellerinde bulunduranların başkanlıkları sağlamlaşmış ve zihinlerde onlara itaat edileceği inancı dini bir renk kazanarak iyice yerleşmiştir.”⁸

İbn-i Haldun’a göre; nesep bağı aslında hakikati olmayan vehmi bir şeydir. Faydası da sadece insanlar arasındaki birleşmeyi sağlamasıdır. Ayrıca bazen sebep ve

⁵ a.g.e., s. 59

⁶ a.g.e., s. 171

⁷ a.g.e., ss. 189-190

⁸ a.g.e., s. 216

şartların zorladığı, başlangıçtaki kabile bağlarına dayanmayan bir asabiyetin ortaya çıkması da söz konusu olabilir.

“Kişi ilk nesebiyle kendi toplumu ve devleti içinde önemli bir yere sahip olabilir. Ancak başka bir nesebe intisap edip onların hizmetine girdikten sonra ilk nesebindeki asabiyeti ortadan kalkar ve bu ilk nesebinin kendisine artık bir faydası olmaz. Bermekilerin durumu da böyledir. Söylenişine göre Mecusilerin kutsal mekânı olan ateşgahların koruyucuları ve bekçileri oldukları için Fars toplumu içinde büyük bir asalet ve yüceliğe sahiptiler. Ancak Abbasilerin hizmetine girdikten sonra ilk nesepleri ve ilk nesepleri sayesinde sahip oldukları şan ve şeref hiç dikkate alınmamış bundan sonraki şan ve şereflerinin kaynağını Abbasi devletine olan intisapları ve hizmetleri teşkil etmiştir.”⁹

İbn-i Haldun’un asabiyet tanımı, günümüz milliyetçilik tanımı ile örtüşmektedir. Günümüzde milliyetçilik belli bir bölgede, ortak bir geçmişe sahip, belli bağlarla birbirine bağlı topluluklar içinde, bu topluluğa sadakatle bağlılığı teşvik eden, vatanseverliği en temel sosyal değer yapan ideoloji olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ İbn-i Haldun günümüzdeki karşılığıyla milliyetçiliğe, kendi tanımı ile asabiyete o kadar önem vermektedir ki Peygamberlerin dini davetlerinin başarıya ulaşabilmelerinin bile ancak güçlü bir asabiyete (soya) bağlı olmaları durumunda mümkün olabileceğini söylemektedir.

“Peygamberlerin Allah’a davetlerinde de durum böyleydi. Onlarında arkasında asabiyetleri ve aşiretleri oluyordu. Onlar Allah’ın dilemesiyle bütün kâinat ile desteklenebilecek durumda olmalarına rağmen yine de her şey tabii seyrine göre yürümektedir. Kim samimi olarak böyle bir şeye kalkışırsa ancak asabiyetten mahrum olursa kendisini bilerek ölüme atmış olur.”¹¹

Bu ifadeler İbn-i Haldun’un toplumsal yaşamda asabiyet duygusuna verdiği önemi göstermenin yanı sıra, toplumsal ve tarihsel olayların yorumlanmasında inanç veya ahlaki önyargıların tesirinde olmadığını, olayları sebep-sonuç ilişkileri içinde değerlendirdiğini de göstermektedir. Bu düşünceleri ile Auguste Comte’un düşünceleri arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Bu gün için sosyolojinin isim babası kabul edilen Auguste Comte (1798-1857), bu bilimin temel amacının, insan olaylarını düzenleyen sosyal yasaları tespit etmek olduğunu savunmuştur. Bu bilimle Comte hem

⁹ a.g.e., s. 183

¹⁰ Sezgin Kızılcıkelik-Yaşar Erjem, **Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü**, 1.Baskı, Ankara, Atilla Kitabevi, 1994, s. 294

¹¹ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 225

insanlığın geçmişteki gelişimini açıklamaya hem de gelecekteki seyrini tahmin etmeye çalışmıştır. Bu açıdan ona göre sosyoloji, pozitif bilimlerin doruğudur.¹² Comte, sosyal olayların, maddi manevi inançlarla değil, bilimsel yöntemlerle izah edilmesi gerektiğine inanmaktadır.

“Comte göre sosyal ve siyasi alandaki bunalım düşünce alanındaki bir bunalımın sonucu. Ona göre bilim olaylara dayanmalı. Gözlerimizin önünde meydana gelen olaylar ne ruh (tin) ne de madde (özdek) ile açıklanamaz; ancak başka olaylarla açıklanabilir.”¹³

İbn-i Haldun’ da geleneksel İslam düşüncesi içerisinde yer almasına rağmen dinsel olayları mistik bir takım nedenlerle izah etmek yerine, Comte gibi bilimsel nedenlerle sebep-sonuç ilişkisi içerisinde izah etmektedir. Gerektiğinde dinsel konulara eleştirel bir bakış açısı geliştirebilmiştir. Örneğin İslam dünyasında Hz Ömer’in konumu belli iken, Hz Ömer’in İran’ı fethettiğinde oradaki kitapları yakıtması olayını eleştirebilmektedir.¹⁴

Bu noktada şunu ifade etmek gerekir. İslam tarihi içerisinde ve bu gün genelde iki düşünce akımı bulunmaktadır. Birincisi adet ve geleneklere sarılmış, kendilerinden önce gelenlerin düşüncelerine tamamen katılan, din ve dünya işlerinde bunları aynen uygulamak gerektiğine inanan gelenekçi düşüncedir. İkincisi ise mevcut durum ve şartlara göre yeni düşünceler geliştiren, olaylara eleştirel bakabilen, cehalet, taklitçilik, batıl inanışlarla mücadele eden, yenilikçi düşünce akımlarıdır. İbn-i Haldun’un Mukaddime isimli eseri okunduğunda ikinci grupta yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan laik bir siyaset ve devlet teorisi öngörmüştür. Daha 14.yüzyılda devlet düzeninin dini kurallara uymak zorunda olmadığını ifade edebilmiştir.¹⁵

---

¹² Kızılcılık-Erjem, a.g.e., ss. 78-79

¹³ Murat Sarıca, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, 5.Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1987, s. 117

¹⁴ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 73

¹⁵ Göze, a.g.e., s. 102

İbn-i Haldun, Montesquieu'den çok daha önce coğrafi şartlarla iklimin, insanın bedeni ve zihni kabiliyet ve gelişimi üzerindeki tesirlerini ve ayrıca gıdalarında bu husustaki büyük önemine işaret etmiştir.¹⁶

Ona göre sıcak ve soğuk iklimler insan ve toplum gelişimine engeldir. Medeniyetler ılıman iklimlerde serpilip gelişmiştir. İklim insanların kişiliğinin oluşumuna etki etmektedir. Dağlılar sert, mert ve az konuşan insanlardır. Sahillerde yaşayanlar yayvan ve nemli vücutlu olurlar. Aşırı iklimler toplumun refahına elverişli değildir. Zencilerin hafifmeşrep, oyun ve eğlence düşkün olmalarını iklimlerinin aşırı sıcaklığının beyinlerine olan tesirinde görür. Ona göre kanaat, darlığa ve yoksulluğa tahammül, sade yaşayış, kişiler için en güzel faziletlerdendir. Eserinde kendisinin göçebe hayatına düşkün olduğu anlaşılmaktadır. Göçebelerin ahlak, terbiye, mertlik, insaniyet, kahramanlık, bahadırılık ve cesaret bakımından şehirlilere nispetle çok yüksek bir derecede bulunduğunu bu eserinin birçok yerinde tekrarlar. Eserinde iklimlerin insanlar üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmektedir.

“Siyahilerin ahlaklarının genel olarak hafif, yeğni tasasız, eğlenceye düşkün ve çok neşeli olduklarını görüyoruz. Yine her vesileyle dans edip oynamaya düşkün olduklarına ve her yerde ahmaklıkla nitelendirildiklerine şahit oluyoruz. Bunun doğru sebebi felsefenin ilk bölümünde ifade edildiği gibi sevinç ve mutluluğun kaynağı insanın ruhundaki canlılığın gevşeyip yayılmasıdır. Üzüntünün sebebi de bunun tersi yani kasılma ve büzülmedir. Bilindiği üzere hararet havayı ve buharı gevşetip genişletir ve çözer. Onun için sarhoşlukla tarif edilemeyecek bir neşe ve mutluluk bulunur. Bunun nedeni içkinin sert etkisiyle meydana gelen yoğun hararetin kalpte ruhu buharlandırıp gevşetmesidir. Ruh bu şekilde gevşer ve bunun sonucunda neşe gelir. Aynı şey hamama gidenler içinde geçerlidir. Oranın sıcak havasını teneffüs ettiklerinde sıcak hava ruhlarıyla temasa geçip ruhlarını ısıtır ve böylece onlar da neşelenirler. Belki de onların çoğu bu neşenin tesiriyle şarkı söylüyorlardır. Siyahiler aşırı sıcakların bulunduğu kuşaklarda yaşadıklarından hararet onların mizaçlarına ve tabiatlarına hakim olmakta ve ruhları da bedenlerine ve yaşadıkları kuşağa göre ısınmaktadır. Sonuçta onların ruhları dördüncü kuşakta yaşayanlara göre çok daha hararetli ve gevşemiş olmaktadır...Deniz kenarındaki bölgelerde yaşayanlarda belli ölçüde siyahlar gibidirler. Çünkü buralarda denizin güneş ısınlarmı yansıtması sonucu hararet katlanarak artar ve bu hararete bağlı olarak oralarda yaşayanların sevinç ve yeğnilikteki payları da tepeliklerde ve dağlık bölgelerde yaşayanların

---

¹⁶ Fritz Neumark, **İktisadi Düşünce Tarihi I.cilt**, (Çeviren. Ahmet Ali Özekten), 1.Baskı, İstanbul, Güven Basımevi, 1943, s. 53

sevinç ve yeğnilikteki payları da tepeliklerde ve dağlık bölgelerde yaşayanlara göre daha çok olur.”¹⁷

İbn-i Haldun’un savunduğu gibi bu gün de yaşanan coğrafyanın, insan yaşamını zorlaştıran iklim koşullarının insan-mekan ilişkisi seçiminde önemli derecede etkili olduğuna inanılmaktadır. Soğuk coğrafyalarda yaşayan insanın davranış biçimlerinin, sıcak iklimlerin hakim olduğu yerlerde yaşayanlara göre farklılıklar arz ettiğini, günümüz dünyasında farklı coğrafyalara yayılmış ülkeler üzerinde de gözlemlemek mümkündür. Kesin bir hüküm ifade etmemekle beraber farklı coğrafyalarda yaşayan insanların, iklime bağlı olarak farklı karakteristik özellikler gösterdiğini söylemek mümkündür. Soğuk iklimlerde yaşayan insanlar, kapalı giyinmek, kapalı mekanlarda yaşama isteği duymaktadır. Eğer yaşanılan yer, yılın yedi sekiz ayı karla ve dondurucu soğuklarla geçiyorsa böyle bir ortamda ortaya çıkan insan tipi de doğal olarak buna uygun olacaktır. Ortaya çıkan kıyafet de bu iklime uygun bir kıyafet olacaktır. Örneğin erkeklerin ceket altına kazak, kadınların etek altına pantolon giymesi bu coğrafyaya has bir özellik olacaktır. Yine bu bağlamda bir örnek daha verilecek olunursa, Türkiye’de sert bir iklimin hakim olduğu yerlerde ve toprağa bağlı yaşayan kesimler arasında hızlı bir nüfus artışı olduğu, buna karşın daha ılıman bir iklime sahip bölgelerde daha düşük oranda bir nüfus artışı olduğu ortadadır. Bunda eğitim durumu etkili olduğu gibi, yaşanılan coğrafyanın ve iklimin de etkisi olduğu açıktır. İklim şartlarının zorluğu ve bu iklimin kalkınmışlık üzerinde yarattığı olumsuzlukların ortaya ciddi bir göç olgusu çıkardığı da bilinmektedir. İbn-i Haldun’un coğrafya ve iklimin insan kişiliği üzerindeki etkileri düşüncesi, günümüzde de somut bir şekilde geçerliliğini korumaktadır.

İbn-i Haldun, toplumsal olaylara bilimsel bir yaklaşım tarzı geliştirmiştir. Psikoloji, ekonomi, felsefe, kentleşme, eğitim, din sosyolojisi ile ilgili çok önemli görüşler ortaya koymuş, ortaya koyduğu bu görüşler ancak 19. yüzyıldan itibaren

---

¹⁷ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 121

anlaşılmaya başlanmış ve birçok bilim adamının çalışmalarına dayanak olmuştur. Bu açıdan İbn-i Haldun hakkındaki en güzel tanımlamayı Cemil Meriç yapmaktadır.

“Ortaçağın karanlık gecesinde muhteşem ve münzevi bir yıldız; ne öncüsü var ve devamcısı. Mukaddime, çağları aydınlatan bir fecir; girdapları, mağaraları, zirveleriyle.”¹⁸

Cemil Meriç aynı kitabında, İbn-i Haldun’u hem medeniyet tarihinin, hem de sosyolojinin kurucusu olarak kabul etmektedir. Ona göre sosyal bilimlerin dayandığı temel prensiplerin birçoğunu ilk defa ifade eden ve uygulayan İbn-i Haldun’dur. Hayatı boyunca edindiği bilgi birikimini ve çeşitli kademelerdeki devlet memurluğu görevlerinden elde ettiği tecrübeyi, tarihi araştırmalardan sağladığı verilerle yoğurarak, özellikle sosyoloji alanında gözleme dayalı somut ve orijinal açıklamalarda bulunarak bilim tarihine büyük katkılarda bulunmuştur.

Bu görüşler doğrultusunda İbn-i Haldun’un sosyal bilimler alanında büyük bir devrim gerçekleştiren bir düşünür olduğu anlaşılmaktadır. Yaşadığı 14 ve 15’inci yüzyıllarda henüz sosyoloji adında bir bilim dalı olmadığı için yalnızca bir tarihçi olarak tanınmış ve anılmıştır. Oysa eseri okunduğunda sosyoloji biliminin meydana çıkmasında Auguste Comte kadar emeği olduğu anlaşılmaktadır.

Şunu da açıklamak gerekir ki İbn-i Haldun’un çok yönlülüğü; onun felsefe tarih, pedagoji, psikoloji, siyaset teorisi ve ekonomi gibi alanlarda araştırmalara ve incelemelere konu olmasına ve kendisine yeni tanımlar yüklenmesine sebep olmuştur. İzleyen bölümlerde izah edileceği üzere çok yönlülüğü, görüşlerinin ideolojik söylemlerin propaganda malzemesi olarak kullanılmasına yol açmıştır. Siyasi anlamda her düşünce akımı onu kendisinden kabul etmiş ve bu şekilde değerlendirmiştir.

İbn-i Haldun; felsefe, tarih, pedagoji, psikoloji, siyaset teorisi, sosyoloji gibi alanlarda görüş sahibi olduğu gibi, iktisadi ve mali alanda da bir takım görüşler

---

¹⁸ Cemil Meriç, **a.g.e.**, s. 140

öne sürmüştür. Modern dönemde iktisada ait pek çok temel kavramın da öncüsü konumundadır. Toplumsal işbölümü, emek, nüfus, devlet maliyesi, vergiler, fiyatlar konusunda ortaya atmış olduğu düşünceler, iktisatçı olarak vasıflandırılmasına, bu açıdan akademik incelemelere konu olmasına da yol açmıştır. Bu çalışmanın esas konusu da onun iktisadi ve mali düşüncelerinin analizini yapmak olduğundan, izleyen bölümlerde İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali düşünceleri sosyal düşünceleri ışığında anlatılmıştır.

I. Bölümde, hayatı, kişiliği ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İktisadi düşünceleri; iktisadi ve mali olmak üzere iki ayrı bölümde incelenmiş, II. Bölümde iktisadi görüşleri, III. Bölümde mali düşünceleri diğer iktisadi ve mali düşüncelerle karşılaştırılmalı olarak anlatılmıştır. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

I.BÖLÜM

İBN-İ HALDUN'UN HAYATI VE ESERLERİ

1.İBN-İ HALDUN'UN HAYATI VE ESERLERİ

İbn-i Haldun'u çeşitli yönleri ile ele alan çalışmalarda onun biyografisi hakkında yeteri kadar araştırma yapılmış olduğundan burada onun hayatı hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Hakkında yazılan eserlerde onun hayatı ile ilgili tatmin edici bilgilere ulaşmak mümkündür. Esasen Mukaddime isimli eseri temel alınarak, söz konusu eserindeki iktisadi ve mali düşüncelerinin analizi yapılmaya çalışıldığından ayrıntılı bir biyografi çalışması yapılmamıştır. Yine de düşünceleri incelenirken belli bir bütünlüğün sağlanması için bu bölümde onun hayatına da kısaca değinilmiştir. Ayrıca burada ayrıntılı bir biyografi çalışması yapılmadığı gibi, eserleri hakkında detaylı bilgiler veren bir bibliyografya çalışması yapmakta hedeflenmemiş, eserleri hakkında kısaca bilgi verilmekle yetinilmiştir.

1.1.Hayati

İbn-i Haldun, İslam medeniyetinin duraklamaya, gerilemeye, zayıflamaya, buna karşılık Avrupa Medeniyetinin canlanmaya ve kuvvetlenmeye başladığı geç ortaçağda yaşamıştır. Yaşadığı dönemde Endülüs'ün az bir kısmı hariç, büyük bölümü Hıristiyanların istilasına uğramıştı. Geriye kalan topraklardaki emirliklerde büyük karışıklıklar içindeydi. Muvahhidler Devleti yıkılmış, Fas, Tunus ve Cezayir'de yeni hanedanlıklar kurulmuştu. Bilhassa Mısır'da halifeliğin devamı niteliğindeki Memlûklular, Anadolu'da Selçuklular ve Osmanlılar halef-selef olarak varlıklarını sürdürürken, Timur da bütün İslam dünyasına hakim olma gayreti güdüyor ve bu konuda mücadele ediyordu.¹⁹

---

¹⁹ Süleyman Uludağ, **Mukaddime (İbn-i Haldun)**, 1. Baskı, İstanbul, Dergah yayınları,1982, s. 18

Yaşadığı dönemde İslam devletlerinin bu şekilde bölük pörçük olması onun devlet felsefesi ile ilgili görüşlerine tesir etmiş olmalıdır. İbn-i Haldun eserinde bir devletin ömrünün ortalama 120 yıl olduğunu öne sürmüştür.²⁰ Dönemindeki devlet ve beyliklerin ömrü de aşağı yukarı bu kadar sürmüştür. Ancak sağlığında beylik olan, onun ölümünden sonra devlet konumuna yükselen Osmanlı İmparatorluğu 600 yıl sürmüştür. İbn-i Haldun'un görüşleri, genel olarak gözlemlerine dayandığı için zamanında İslam topraklarında güçlü bir devletin olmaması, devlet felsefesi hakkındaki görüşlerinin de bu duruma göre şekillenmesine yol açmış olmalıdır.

İbn-i Haldun 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta doğmuştur. Tam adı "Velieddin Abu Zaid Abdurrahman İbn-i Muhammed İbn-i Haldun" dur. Toprak sahipleri ve zenginlerin yaşadığı aristokrat bir çevrede yetişmiştir. Medreselerde eğitim almış, hukuk, felsefe, ilahiyat ve tabiat bilimleri okumuştur. Hocaları genellikle Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya göç eden kişilerden olmuştur. 1348 de hem batıyı hem doğuyu etkileyen büyük veba salgınında babası ve annesini kaybetmiştir. 1350'de kâtip olarak devlet memuriyetine başlamış, 1353'te Tunus'ta zengin bir ailenin kızıyla evlenmiştir. Fakat hemen sonra Fas'a giderek eğitimini sürdürmüştür. Bu arada saray başkâtipliğine devam etmiştir. Fakat bir takım siyasi entrikalar nedeniyle hapse atılmıştır. İki yıl hapis yattıktan sonra yönetimin değişmesiyle serbest kalmıştır. 1363'de İspanya'ya Grenada(Gırnata) kentine gitmiştir. Bundan sonra hayatı uzun süre İspanya ve K.Afrika'daki Müslüman emirliklerde çalışmakla geçmiştir. 1374'te Cezayir yakınlarındaki Beni Seleme Kalesi'ne çekilmiş ve ünlü Mukaddimesini ve Berberiler Tarihi'nin bir kısmını yazmıştır. Daha sonra tekrar Tunus'a dönerek "Berberiler Tarihi" ne devam etmiş ve müderrisliğe başlamıştır. Bu arada şehrin caminde vaaz vermiş ve Maliki Kadılığı görevini sürdürmüştür. 1382 yılında buradan ayrılarak Kahire'ye gelmiştir. Burada tekrar kadılık görevine getirilmiştir. Aynı zamanda medreselerde ders vermeye de başlamıştır. Ne var ki ailesi gemiyle Mısır'a gelirken Libya açıklarında çıkan fırtınada hayatlarını kaybetmişler, bu olaydan sonra İbn-i Haldun 1387 Mekke'ye

---

²⁰ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 241

gitmiştir. Hayatının bir döneminde (1400) Timur'un yanında bulunmuş, bazı konularda bilgi vermiştir. Daha sonra Kahire'ye dönmüştür. Burada tekrar kadı olan, İbn-i Haldun 18 Mart 1406 da ölmüştür.²¹

Buna göre İbn-i Haldun'un 76 yıllık ömrü dört safhada değerlendirilebilir.

- Doğum yeri Tunus'ta 20 yıl devam eden ilk bölümü, eğitimle geçen dönem.

- 25 yıl süren ikinci dönem, Fas, Tunus, Cezayir ve Endülüs arasında siyasi ve idarî işlerle geçen dönem.

- Telif dönemi kabul edilen ve 8 yıl süren üçüncü dönem. Yedi cilt olarak basılan el-İber isimli kitabı bu dönemin ürünüdür. Bunun ön kısmı olan Mukaddime olarak bilinen eseri de bu dönemin ürünü olup, 5 ay gibi bir zamanda yazılmıştır.

-Kadılık, müderrislik ve şeyhlik dönemi. 14 yıl süren, daha ziyade Mısır'da geçen bu dönemde Mekke'ye gitmiş, Kudüs'ü ziyaret etmiş, Şam'da Timur'la görüşmüştür.²²

1.2.Kişiliği

İbn-i Haldun'un hayatı idari görevlerle ve siyasi çalkantılarla geçmiştir. Yaşadığı dönemde idari ve siyasi görevleri ilmi kişiliğinin önüne geçmiştir. Siyaseten hırslı kişiliği bir süre hapis hayatı yaşamasına neden olmuştur. Bilimsel anlamda; keskin bir görüşe, iyi bir eğitime ve gözlem yeteneğine sahip olduğu eserinden anlaşılmaktadır. Ancak yaşadığı dönemde, siyasi hırsları, amaca varmak için her yolu mübah görmesi onun bu olumlu özelliklerini perdelemiştir.

İbn-i Haldun hakkında Türkiye'de geniş kapsamlı araştırmalar yapan ve Mukaddimeyi Türkçeye çevirenlerden biri olan Süleyman Uludağ çevirisini yaptığı

²¹ Uludağ, **a.g.e.**, ss. 17-68

²² **a.g.e.**, s. 17

Mukaddimenin önsözünde İbn-i Haldun'un kişiliği hakkında şu şekilde bilgileri vermektedir.

“Şahsi menfaati ve maksadı için veya zarardan korunması için kendisine iyilik yapana kötülük yapmakta, ihsana gark edenler aleyhine tertiplere karışmakta ve lütfuna nail olduklarına karşı değişmekte beis görmezdi. Karşılaştığı bütün siyasi keşmekeşliklerde görüştüğü ve münasebet kurduğu bütün hükümdarlar, emirler ve devlet karşısında ona hâkim olan temayül bu olmuş ve bu temayül ölene kadar onun huyu olmuştu. İbn-i Haldun fırsatçı bir adamdı, nazarında gaye her türlü vasıtayı mübah kılardı.”²³

Bunun dışında yine aynı eserde ve farklı kaynaklarda bir takım ahlaki zafiyetler içinde olduğu da zikredilmektedir.²⁴

Belki de kişiliği ile ilgili olarak öne sürülen bu olumsuz özellikleri nedeniyle İslam toplumlarında kendisine gereken önem verilmemiş, daha çok batılı aydınlar tarafından inceleme konusu yapılmıştır.

1.3.Eserleri

İbn-i Haldun'un en önemli eseri Mukaddime'dir. Bu eser Kitabü'l-İber isimli yedi ciltlik tarih kitabının giriş kısmıdır. Mukaddime doğrudan bir tarih anlatımı olmayıp başlı başına bir kitap niteliği taşıması nedeniyle sonradan birçok dilde, diğer ciltlerden bağımsız olarak yayımlanmıştır. Bu eserde, tarih bilimi ve tarih yazıcılığı, toplumsal hayat, toplumların değişmesi, göçebelik ve yerleşik hayat, devlet, otorite ve hükümdarlık, medeniyet (umran), coğrafi şartlar ile sosyal hayat ilişkisi, iktisat ve bilimlerin tasnifi gibi konulara değinilmektedir.²⁵

Eserin özellikle Aydınlanma sonrası Avrupa'sında yaptığı etkinin boyutları büyüktür. İngiliz Tarihçi Arnold Toynbee (1889-1975) Mukaddime ve yazarını "Herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük bir tarih felsefesinin sahibi." şeklinde nitelendirmiştir. Mukaddime'nin birçok dilde çevirisi yayınlanmıştır. Metnin ilk basımı 1857 yılında Mısır'da

²³ a.g.e., s. 33

²⁴ a.g.e., s. 64

²⁵ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 18

gerçekleştirilmiştir. Bugün basıldığı yere izafeten Bulak baskısı olarak nitelendirilmektedir. Bu baskıdan sonra Paris'te Quatremere isimli araştırmacı tarafından ayrı bir basımı yapılmıştır. Bu baskıda, bugün Quatremere baskısı olarak bilinmektedir. Bu tarihten sonra Mukaddimenin çeşitli ülkelerde yapılan baskılarının kaynağında bu iki eser yer almaktadır. 1958 yılında Franz Rosenthal isimli araştırmacı tarafından İngilizceye tam çevirisi yapılmış ve ilim çevreleri tarafından hayranlık uyandırmıştır.²⁶

Türkçe çevirisi 1749'da Pirizade Mehmet Efendi tarafından kısmen yapılmış, daha sonra Cevdet Paşa tarafından tercüme edilerek bastırılmıştır. Bu çeviri Osmanlı ilim ve devlet adamları arasında ideoloji yaratan bir eser sıfatıyla okunmuştur. Osmanlı Devletinin son dönemlerinden Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna değin çok okunan Mukaddime yeni devletin politikaları nedeniyle unutulmaya yüz tutmuş, 1960'dan sonra Marksist düşünürler tarafından tekrar gündeme getirilmiştir.²⁷

Yakın tarihte Zakir Kadiri Ugan ve Süleyman Uludağ tarafından yapılan ilaveli çeviriler de yayınlanmıştır. Z.K.Ugan çevirisi M.E.B. Yayınevi tarafından üç cilt hâlinde basılmıştır. Süleyman Uludağ'ın, baş tarafında İbn-i Haldun hakkında bilgiler eklediği Mukaddime çevirisi Dergah Yayınevinde iki cilt hâlinde yayınlanmıştır. En son Halil Kendir tarafından günümüz Türkçesine uygun, sadeleştirilmiş şekilde çevirisi yapılmış olup, yayınlanmıştır. Bu çalışmada da; zaman zaman Süleyman Uludağ'ın çevirisinden istifade edilmekle beraber, temel kaynak olarak bu çeviri esas alınmıştır.

İbn-i Haldun'un ayrıca tasavvuf konularını ele aldığı Şifau's-Sail, Divan-ı Mübteda, el-Haberfiyyamu'l-Arab, el-Acem ve el Berber ve Fahreddin er-Razi'nin el-Muhassal'ının kısaltılmış şekli olan Lübabu'l-Muhassal adlı eserleri mevcuttur.²⁸

---

²⁶ Ahmet Arslan, **İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987, ss. 2-25-26

²⁷ Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler II.Cilt**, 2.Baskı, Ankara, Tekin Yayınevi, 1985, s. 81

²⁸ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 18

II.BÖLÜM

İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ DÜŞÜNCELERİ

2.İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ DÜŞÜNCELERİ

İslam iktisat düzeninin temelinde, dinsel kaynakların çizdiği ana bir çerçeve yer almaktadır. İslam'a göre dünya bir gün yok olacaktır. Maddenin başı ve sonu vardır. Bu nedenle dünya hayatı önemli değildir. Önemli olan ölüm sonrası hayattır. Belki de bu düşüncenin etkisiyle ortaçağ İslam dünyasında iktisat bilimi önemli bir gelişme göstermemiştir. İslam toplumlarının iktisadi hayatı, dini ve ideolojik yapının etkisine göre şekillenmiştir. İslam iktisadi yapısı ve maliyesi, Kur'an ayetlerinin ve hadislerinin uygulamasından ibarettir. Tabii ki bu durum İslam dünyasında iktisadi sorunların hiç tartışılmadığı anlamına da gelmez.

Tabii olarak iktisadi faaliyetler dinsel kaynakların (Kur'an, Hadis) ışığında yorumlanmış ve tartışılmıştır. Ancak bu yorum ve tartışmalar hiçbir zaman iktisadi bir kuram seviyesine ulaşamamıştır.

Son birkaç asırdır İslam düşünürleri, Hz Muhammed'in getirdiği öğretinin hayatın bütün yönleriyle ilgisi vardır düşüncesinden hareketle, inanç, ibadet, ahlak, felsefe konularının yanı sıra iktisat, hukuk, siyaset gibi konularla ve sosyal hayatla da ilgilenmeye başlamışlar, biraz da toplumsal gelişmelerin etkisi ve çağların gerisinde kalma korkusuyla bu konularda fikir yürütme zorunluluğu hissetmişlerdir. Buna rağmen, günümüzde dahi İslam düşüncesinin nitelikli bir iktisadi kuramının olduğunu söylemek güçtür.

Ancak burada tarihsel olarak gözden kaçırılmaması gereken bir husus bulunmaktadır. İmam Gazali, İmam Rabbani, İbn-i Rüşd, Mevlana gibi genelde tasavvuf, ahlak, fıkıh gibi konularda eser veren düşünürlerin yanı sıra bu konuların dışına çıkan ve farklı alanlarda fikir yürüten biri olarak 14.yüzyılda karşımıza İbn-i Haldun çıkmaktadır.

İbn-i Haldun, toplumsal olayları gözlemlerken, toplumun şekillenmesinde ekonomik aktörlerin rol oynadığını görmüş, bu konuda söyledikleriyle bu günkü pek çok iktisadi akımın öncüsü konumuna yükselmiştir.

Bu çalışmanın amacı da İbn-i Haldun'un öne sürdüğü iktisadi ve mali düşüncelerini; sosyal düşüncelerinin ışığında, yer yer diğer iktisadi düşüncelerle karşılaştırmalı olarak ortaya koyarak, iktisadi ve mali düşünce alanında öncü bir konumda olduğunu, ortaya koyduğu düşüncelerin bugün bile halen tartışıldığını, geleneksel ve kuralcı bir toplum içerisinde yaşamasına rağmen, bireysel tercihleri ön planda tutan, serbest piyasa ekonomisi yanlısı bir tutum içinde olduğunu göstermektir.

Bu güne kadar İbn-i Haldun inceleme konusu yapılırken, görüşleri ideolojik akımlara göre değerlendirilmiş, her akım ortaya koyduğu görüşlerinin kendilerinin öncüsü olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışmada İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali görüşlerinde ideolojik bir yönlendirme olmadığı, sadece gözlemlerinin ürünü olduğu da izah edilmeye çalışılmıştır. Serbest piyasayı savunurken kapitalist bir inanın tesirinde değildir. Emeği yüceltirken, Marksist düşünürlerin sahip olduğu duygu ve düşüncelerle de hareket etmemektedir. Etrafında olanları gözlemlemiş, olması gerekenleri ifade etmiştir. Düşüncelerinde Marksizm'e referans olabilecek bazı hususlar bulunsa bile, yukarıda da ifade edildiği üzere daha çok bireysel tercihleri ön planda tutan, müdahaleciliğe karşı çıkan, ekonomide serbestliği savunan bir tutumu bulunmaktadır. Buna rağmen ortaya attığı düşüncelerin tutarlılığı ve isabeti nedeniyle herkesin sahiplendiği bir öncü konumuna gelmiştir. Bu açıdan düşünceleri bir konuda Liberalizm'le, bir başka konuda Marksizm'le ilişkilendirilebilmektedir.

İbn-i Haldun'un Mukaddime isimli eserinde öne sürdüğü iktisadi düşüncelerini tek bir bölümde incelemek mümkün olabileceği gibi iktisadi ve mali olarak iki bölümde de incelemekte mümkündür. Konun daha iyi anlaşılması için burada ikincisi tercih edilmiş, konu iktisadi ve mali düşünceler adı altında iki ayrı bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde iktisadi düşünceleri; sırasıyla üretim tarzı, işbölümü ve uzmanlaşma, emek, nüfus, fiyatların oluşumu, değer ölçüsü bağlamında incelenecektir.

2.1.İbn-i Haldun'a Göre Toplumsallaşma, İşbölümü ve Uzmanlaşma

Bilindiği üzere ilk çağlardan beri her bir insan ürettiği maldan ihtiyacı kadar olan kısmını almakta arta kalanı ise başka mallarla takas etme yoluna gitmektedir. Bu nedenle toplum içerisinde işbölümü dediğimiz durum ortaya çıkmıştır. Bu işbölümünde sadece bir malın üretimi ile uğraşanlar da bir süre sonra bu malın üretiminde uzmanlaşmışlardır.

Toplumdaki bireyler arasındaki iş bölümü ve bu iş bölümünün sonucunda erişilen uzmanlaşma ile hem üretimde verim artışı sağlanmaktadır, hem de üretilen mallar giderek daha kaliteli hale gelmektedir. Günümüz ekonomilerinin en önemli özelliği, bireylerin genellikle aşırı işbölümü sonucu kendilerinin hiç gereksinme duymadıkları ya da çok az gereksinme duydukları mal ya da hizmetleri üretmeleridir. Örneğin bir kahveci, bir doktor, ayçiçeği yetiştiren bir köylü, ya da bir sütçü ürettiği malın çok azını kullanarak, ürün fazlasını başka mallarla mübadele ederek gereksinmelerini karşılamaktadır.²⁹ İbn-i Haldun'da eserinde toplumların tarihinde görülen iş bölümü ve bu işbölümü sonucunda ortaya çıkan uzmanlaşmaya değinmiştir.

2.1.1.Toplumsallaşma (Umran) ve İşbölümü Kavramları

İbn-i Haldun'un düşüncesinin temel hareket noktası toplumdur. Toplumsallaşma kavramına büyük önem veren İbn-i Haldun düşüncesinde yukarıda değinildiği gibi iktisat literatürünün temel kavramlarından biri olan Toplumsal İşbölümü kavramı yer almaktadır.

İbn-i Haldun'un iktisadın temel kavramlarında biri olan toplumsal işbölümü hakkındaki düşüncelerinin, Umran Teorisi ile birlikte açıklanması gerekmektedir.

---

²⁹ Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, 9.Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi, 2003, s. 21

İbn-i Haldun'a göre umranın, insanların birlikte yaşamak için bir araya gelmeleri ve buna yönelik örgütlenmeler sonucu ortaya çıkan ilişki biçimlerinin toplamı olduğu yukarıdaki bölümde izah edilmişti. İbn-i Haldun'un ortaya attığı umran teorisi bizi iktisadi açıdan toplumsal işbölümü kavramına götürmektedir. Mukaddime isimli eserinde bu durumu şöyle izah etmektedir.

“Allah insanı ancak beslenerek yaşamını sürdürebilecek bir tabiatta yaratmış fitri olarak onu beslenmeye yönlendirmiş ve kendisine beslenmek için gerekenleri yapacak bir donanım vermiştir. Ancak birey olarak tek bir insanın gücü beslenme ihtiyacını karşılama ve yaşamını devam ettirecek maddeleri bulma işinde yetersiz kalır. Örneğin insanın günde sadece bir miktar buğdayla yaşamını sürdürebileceğini kabul etsek bile yine de buğdayın öğütülüp un haline getirilmesi, hamur yapılması ve pişirilmesi gibi aşamalardan geçmesi gerekiyor. Bu üç işi yapabilmek için bir çok eşya ve alete, bu eşya ve aletler içinde demircilik ve çömlekçilik gibi ustalıklara ihtiyaç vardır.”³⁰

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun'a göre toplumsal yaşam içinde bir birey her şeyi üretemeyeceğine göre yalnız bir işle uğraşmak zorundadır. Ancak bu işin sonucunda yapılacak üretimden tüm toplum faydalanmak durumundadır.

Bu noktada İbn-i Haldun'un toplulukları bedevi (göçebe) ve hazeri (yerleşik) topluluklar olarak ikiye ayırdığını ifade etmek gerekir. Ona göre toplumların hayat tarzlarının farklı olması, yaşamlarını sürdürmek ve geçimlerini devam ettirmek için tuttıkları yolun farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yaşam tarzlarına bağlı olarak sosyal ve ekonomik bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu yapının ortaya çıkmasının temelinde insanların ikinci derecedeki ve lüks ihtiyaçlarından çok, temel ve zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için yardımlaşma amacı yatmaktadır. İbn-i Haldun'un toplumları bedevi topluluklar ve hazeri toplumlar diye ikiye ayırmasında, temel yapı olarak ekonomi yer almaktadır. Daha açık bir ifadeyle bu ayırımın esası üretim tarzına dayanmaktadır. İlk üretim tarzı göçebeliktir. Daha gelişmiş üretim tarzı yerleşik hayat da ortaya çıkmaktadır. Bu durumu eserinde şu şekilde ifade etmektedir.

---

³⁰ İbn-i Haldun, a.g.e, s. 79

“Geçimlerini sağlayıp yaşamlarını sürdürmek için insan topluluklarından bazıları ziraat ve ekinle ve bazıları da ürünlerinden yararlanmak için koyun, sığır, keçi, arı ve ipekböceği gibi hayvancılıkla meşgul olurlar. İşte geçimlerini ziraat ve hayvancılıkla sağlayanlar mecburen badiyelere (bedevilik hayatına) yönelirler. Çünkü ekebilecekleri ve hayvanlarını otlatabilecekleri geniş alanları kentlerde değil ancak badiyelerde bulabilirler. Dolayısıyla bu insanların badiyelerde yaşaması onlar için kaçınılmaz bir durumdur. Ve bir araya gelip yardımlaşmaları da sadece geçimlerini sağlayıp yaşamlarını sürdürebilecek oranda gıda barınak ve umumi ihtiyaçlarına yöneliktir. Geçimlerini bu şekilde sürdürenlerin durumları düzelir ve zaruri ihtiyaçların üzerinde bir bolluğa ve refah seviyesine ulaşırlarsa bu durum onları yerleşik düzene geçmeye, kentsel hayatın özellikleri olan beslenmede, giyimde kuşamda daha iyisini elde etmek için uğraşmaya geniş evlerde oturmaya ve şehir ve kentler oluşturmaya yönelir. Sonra bolluk ve imkânlar daha da arttığında en leziz yemekleri yemeye, saf ipekten yapılmış en kaliteli elbiseleri giymeye, yüksek binalar ve konaklar inşa etmeye ve bunları en güzel şekilde süslemeye başlarlar. Güç ve imkânları zirveye ulaştığında ise içlerinde suların aktığı yüksek saraylar ve köşkler inşaa edip aşırıya kaçacak şekilde buraları süslerler ve yine bu lüks yaşama uygun elbiseler yastıklar kap-kaçak ve diğer eşyaları kullanırlar. İşte bunlar medeni insanlardır. Medeni insanlarla kastettiğimiz, şehirlerde ve kentlerde yaşayanlardır. Bu insanlardan bazıları geçimlerini sanayi ile bazıları da ticaretle uğraşarak sağlarlar. Bunların kazançları ve yaşamları badiyelerden yaşayanlardan daha yüksek ve konforludur. Çünkü kazançları zaruri ihtiyaçlarını karşılama derecesinin üstündedir ve kazançlarına göre de bir yaşam standardına sahiptirler. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki bedevi ve kentsel yaşam kaçınılmaz olarak mevcut bulunan tabii birer durumdur.”³¹

Görüleceği üzere İbn-i Haldun'a göre; daha kalabalık halk topluluklarını bir arada toplayan kent hayatı medeniyetin ilk aşamasıdır. Burada hayvancılık ve tarımın yerini sanayi ve ticaret almıştır. Esasen, kırsal alandaki üretim artışı, yeni ihtiyaçların belirmesine ve üretimin pazarlanması ihtiyacına yol açtığı için kent hayatını ortaya çıkarmıştır. Yukarıda izah edildiği üzere İbn-i Haldun toplumsal yaşamdaki iş bölümü ile ilgili bir kuram geliştirmiştir. Adam Smith ondan birkaç yüzyıl sonra bu kavramı ortaya atmıştır.

2.1.2.Klasik İktisadi Düşüncede Toplumsal İşbölümü Kavramı

İskoç asıllı bir İngiliz profesörü olan Adam Smith'in (1723–1790), 1776 yılında yayınladığı Milletlerin Serveti isimli kitabı, iktisadi gelişmelerin seyri içinde

---

³¹ İbn-i Haldun, a.g.e, s. 158

önemli yeri olan ve ekonominin bilim haline gelmesini sağlayan bir eserdir. Bu açıdan Adam Smith iktisadın babası sayılmaktadır.³²

Adam Smith, bu kitabında iktisadi olayları inceleyerek, genel bir değerlendirmeye tabi tutmuş; zenginliğin nitelik ve kaynağını sistemli bir biçimde açıklamaya çalışmış; belli varsayımlara dayanarak, iktisadi olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini araştırmaya çalışmıştır.

Smith'e göre uluslar kendilerini serbest ticarete açtıkça daha zenginleşirler. Bu bağlamda Smith'in üzerinde durduğu kavramlardan biri işbölümüdür. İnsanlar birkaç konu yerine tek bir konuda ihtisaslaştıkça üretkenlikleri artar. Ancak bu bireysel üretkenliğin toplumsal üretkenliğe dönüşmesi kişilerin ürettikleri malları birbirleriyle serbest biçimde mübadele edebildikleri serbest bir piyasa ekonomisinin varlığına bağlıdır.³³

Adam Smith bu gün serbest piyasa ekonomisi dediğimiz olgunun ilk sistematik tartışmasını ve savunmasını yapan kişi olarak kabul edilmektedir. Ancak tezin ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere aynı düşünceler İbn-i Haldun'da da hakimdir ve o bunu Adam Smith' ten birkaç yüzyıl önce ortaya atmıştır.

Adam Smith, işbölümünün üretim artışını sağlayacağını savunarak bu iddiasını üç temel esasa dayandırmaktadır.

-Bir işçi her hangi bir atölyede veya iş yerinde hep aynı işi yaptığından, o işin bütün inceliklerini, zorluk ve kolaylıklarını öğrenmekte ve yaptığı iş hususunda beceri ve uzmanlığı artmaktadır. Uzmanlık ve beceri artışı da beraberinde üretimi artırır.

---

³² Orhan Oğuz, **Genel Ekonomi I**, 1.Baskı, İstanbul, Cem Ofset AŞ., 1981, s. 51

³³ Ümit Erol, **Eleştirel Bir Gözle Serbest Piyasa**, 1. Baskı, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997, s. 16

-İşçi çalışması sırasında yerini ve kullandığı aletleri değiştirmese, hep aynı yerde aynı aletleri kullandığından dolayı çalışma zamanından herhangi bir kaybı olmaz. Zaman kaybının bulunmaması da üretim kaybını önler.

-Aynı işin sürekli yapılması, yeni üretim tekniklerinin keşfedilmesine ve denenmesine imkan sağlar. Böylece üretim tekniği gelişir ve üretim artar.³⁴

Görüldüğü üzere Adam Smith ulusların zenginliğini insanların çalışmasına bağlamakta olup, toplumsal işbölümü kavramını da açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre zenginliğin asıl kaynağı emek olduğuna göre bir ülkede insanlar ne kadar çok çalışırlarsa üretimin örgütlenişinde iş bölümü ve uzmanlaşmaya ne derecede önem verirlerse millet olarak o kadar çok zenginleşeceklerdir.³⁵

Adam Smith, emeğin iş bölümü sayesinde veriminin artması ve bu sayede de servetin çoğalması ilkesinin uluslararası ilişkiler içinde geçerli olabileceğini savunmuştur. Ona göre her ekonomi en iyi ve en uygun şartlarda üretebileceği malı üretmeli ve onu dışarıya satmalıdır. Buna mukabil en kötü şartlarda üretebileceği malın üretiminden vazgeçip, o malı dışarıdan satın almalıdır.³⁶

Bu teori mutlak üstünlükler teorisi olarak adlandırılmakta olup, daha sonra David Ricardo tarafından geliştirilerek karşılaştırmalı üstünlükler teorisi olarak adlandırılmıştır. David Ricardo'ya göre ulusların ticaretini mutlak üstünlüklere dayandırmaya gerek yoktur. Böyle bir yaklaşım teorisinin kapsamını daraltır. Uluslararası ticaret için üzerinde durulması gereken ülkelerin bazı malları ucuza üretmeleri, yani bu mallarda mutlak üstünlük sahibi olmaları değildir. Tersine önemli

---

³⁴ Halit Çöloğlu, **İktisadi Sistemler**, 1.Baskı, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayın No. 95, 1987, s. 105

³⁵ Besim Üstünel, **Ekonominin Temelleri**, 5.Baskı, İstanbul, Ofset Yayınevi, 1988, s. 89

³⁶ Çöloğlu, **a.g.e**, s. 105

olan üstünlüklerin derecesidir. Bir ülke diğerleriyle karşılaştırıldığında hangi malların üretiminde daha yüksek bir üstünlüğe sahipse o mallarda uzmanlaşmalıdır.³⁷

İbn-i Haldun'da toplumsal işbölümünün aynı toplum içinde olduğu gibi farklı toplumlar arasında da söz konusu olabileceğini söyleyerek bu konuda bir dış ticaret teorisi fikrinin temelini de atmıştır. Çünkü bu yolla farklı ülke veya toplumlar arasında işbölümü ilişkisi kabul edilmektedir.³⁸

İbn-i Haldun'un eserinde ortaya attığı ve toplumda üretimi artırıp, toplumun zenginleşerek refah ve konforuna yol açtığını söylediği toplumsal iş bölümü kavramı, kendisinden ancak birkaç yüzyıl sonra iktisatçılar tarafından dile getirilmiştir. İbn-i Haldun'un, bu gün Adam Smith'e atfedilen işbölümü ve uzmanlaşma teorisine, bir iktisadi teori düzeyinde olmasa bile ondan çok önce değindiği anlaşılmaktadır.

2.1.3.İbn-i Haldun'un İş Bölümü Sonucunda Ulaşılan Uzmanlaşma ve Ticaret Hakkındaki Düşünceleri

İbn-i Haldun, toplumların bedevilikten hazariliğe geçmesi sonucunda ortaya çıkan toplumsal iş bölümünün bireylere kazandırmış olduğu temel geçinme ve kazanç yollarını da izah etmiştir.

“Rızkın elde edilmesi şu şekillerde olur. Ya bilinen kanunları uyarınca ve güç yetinildiği için başkasının elindeki malı almak suretiyle ki bu vergi ve harç olarak isimlendirilir. Veya karada ve denizlerde (evcil olmayan) hayvanların avlanması suretiyle ki bu avlanmak olarak isimlendirilir. Ya da evcil hayvanların insanlar tarafından kullanılan ürünlerinin elde edilmesi suretiyle. Koyun sığır, ve deve gibi hayvanların sütü, ipek böceğinin ipeği ve arının balı gibi. Yine ekilip dikilen bitkilerin ve yetiştirilen ağaçların ürün ve meyvelerini elde etmek de bu grup içinde değerlendirilir. Bunların hepsi birden çiftçilik olarak isimlendirilir. Bir diğer kazanç türü insanın emek ve çalışmasıdır. Bu ya belli şekillerde ve alanlarda yapılır ki bunlara meslek (sanat) denir. Kâtiplik, marangozluk, terzilik, dokumacılık ve binicilik gibi. Ya da belirli şekillerde (ve alanlarda) yapılmaz....Kazanç bazen de ticaret mallarından ve bu malların uygun bir bedel ile

³⁷ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat**, 11.Baskı, İstanbul, Güzem Yayınları No.11,1996, s. 17

³⁸ Nihat Falay, **İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri**, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayın No: 58, 1978, s. 60

satılmasından elde edilir. Bu ya ülkeleri dolaşarak veya malı stoklayıp (ihtikar) piyasaların havale geçirmesini kollamak suretiyle olur. Kazanç elde etmenin bu yolu ticaret olarak isimlendirilir. İşte geçim çeşitleri ve yolları bunlardır.³⁹

Ancak İbn-i Haldun'un insanların geçinme yollarından olan ticaret hakkındaki görüşlerinin, klasik İslam öğretisinin dışında bir görüş olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret hakkındaki görüşlerinin kendisine ayırıcı bir vasıf kazandırması nedeniyle burada buna değinmekte fayda bulunmaktadır. O ticareti kazanç için tabi bir yol olarak görmekle beraber, bu yoldan kazanç elde etme usullerini; malların alış ve satış değerleri arasındaki farktan kar sağlama düşüncesine ve kurnazlıklarına dayandırmaktadır. Ancak bu şekilde kazanç elde etmeye çalışmayı, kumar çeşitlerinden biri gibi görse de yine de insanların mallarını karşılıksız olarak ellerinden almak olarak değerlendirmemekte, bu sebeple meşru görmektedir.⁴⁰

Yine eserinin bir başka bölümünde tacirlerinin ahlakı ile asillerin ve hükümdarların ahlakını karşılaştırmakta ve tacirlerin ahlakının bunlarınkinden düşük olduğunu söylemektedir.

“Bunun sebebi şudur. Genelde tacirlerin işleri alış verişle uğraşmaktır. Alışverişte ise kaçınılmaz olarak karşı tarafa üstün gelmeye çalışmak vardır. Eğer sürekli olarak karşı tarafa üstün gelmeyi de sürdürürse bu onda bir ahlak haline gelir. İşte alışverişte karşı tarafa üstün gelme ahlakı olarak kastettiğimiz bu ahlak hükümdarların üstün ve asil kimselerin ahlak edindiği insanlıktan (üstün ahlaktan) uzak bir şeydir.”⁴¹

Oysa bilindiği üzere İslam da ticaret meşrudur. Hatta tavsiye edilir. Hz Muhammed'in kendisi de bizzat ticaretle uğraşmış ve rızkın onda dokuzunun ticarete olduğunu söylemiştir. Buna rağmen İbn-i Haldun'un ticaret ve tacirler hakkındaki bu düşüncelerinin kaynağı nedir? Bunu belki onun gözlemlerinde aramak gerekmektedir. Bu konuda yaşamış olduğu bazı olumsuzluklar onu böyle bir düşünceye sevk etmiş olabilir. Ama onun bu düşünceleri ortaya şöyle bir sonuç çıkarmaktadır. İbn-i Haldun'a

---

³⁹ İbn-i Haldun, **a.g.e**, ss. 523-524

⁴⁰ İbn-i Haldun, **a.g.e**, s. 524

⁴¹ İbn-i Haldun, **a.g.e**, s. 544

göre İslam ülkelerindeki tacirlerin durumu, Max Weber'in tanımladığı kapitalist toplumlardaki sermayedarın tutumundan farklı değildir. Max Weber, kapitalist ruhu şu şekilde tanımlamaktadır. “Dünyevi mallar için uğraşmanın kendi içinde amaç olarak düşünüldüğünde onlar için ahlaki bir değer taşıdığını pek düşünemeyiz.”⁴²

İbn-i Haldun'da İslam ülkelerinde tacirin kar elde etmek için her fırsatı kullandığını, kapitalist ekonominin kriterlerine uygun hareket ettiğine inanmaktadır. Ona göre müslüman tacirin kar elde etme duygusuyla, kapitalist tacirin kar elde etme duygusunun aynı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak teorik temelde İslam dininin bu şekilde bir kapitalist tüccar tipini öngördüğünü söylemek mümkün değildir. İslam, kazanmayı meşru gördüğü gibi vermeyi de emretmektedir. Örneği de toplumda dengeyi sağlamak için getirilen sadaka ve zekat kurumudur. Ancak dünyada Marksizm'in eleştirilerinin artması üzerine kapitalist toplumda da sosyal devlet anlayışı geliştirilmiş, İslam'da ki sadaka ve zekat kurumunun yerini sosyal yardım kuruluşları almıştır. Bu durum da ortaya yine şöyle bir soru çıkmaktadır. İslam iktisadi düşünce sistemi; sosyalist iktisadi sisteme mi, yoksa kapitalist sisteme mi yakındır?

Bilindiği üzere kapitalist sistemde düzenin esası, toplumda kendi çıkarlarını en yüksek düzeye çıkaracak biçimde hareket eden bireylerin ve firmaların aldıkları kararlarla toplum yararını da en yüksek düzeye çıkaracağıdır. Bu nedenle bu karar birimlerini tercihlerinde serbest bırakmak gerekir. Sosyalist düşünce ise liberal kapitalist düzendeki aksaklıklara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu düşünceyi bilimsel olarak Karl Marx (1818–1883) ortaya koymuştur. Sosyalist düşünce toplumdaki gelir dağılımı adaletsizliklerini ortadan kaldırmak için üretim faktörlerinin (toprak ve sermaye faktörlerinin) mülkiyetinin kamuya mal edilmesi ve üretim organizasyonunun (girişim faktörü) da kamu tarafından yapılması öngörülmektedir.

---

⁴² Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çeviren.Zeynep Gürata), 2.Baskı, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999, s. 77

Böylece kapitalist düzenin esasını oluşturan kar motifiyle hareket, sosyalist düzende ortadan kalkmaktadır.⁴³

İslam ise iktisadi anlamda çok somut kurallar ortaya koymamıştır. Sadece Kur'an ve sünnete dayalı daha çok da ahlaki anlamda bazı temel kurallar belirlemiştir. Bunun dışında hayatın gerçekleri dışında kurallar yoktur. Örneğin Hıristiyanlıkta fakirlik övülmüş olmasına rağmen, Kuran'da mülk kavramı yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'de "Allah rızıkta kiminizi kiminize üstün kıldı, üstün kılınanlarınız rızıklarını ellerinin altında bulunanlara onda eşit olacak şekilde verici değillerdir."⁴⁴ ayeti bulunmaktadır. Hz Muhammed hayatının bir bölümünde ticaretle uğramıştır. Rızık ticarettedir demek suretiyle ticareti tavsiye etmiştir. Bu durumda, İslam'ın serbest piyasa ekonomisini öngörmesi, ya da mülkiyet hakkını savunması nedeniyle kapitalizme yakın olduğunu söylemek, ya da emeği yüceltmesi, bazı peygamber arkadaşlarının mal edinenlere karşı tavır alması,⁴⁵ ya da bir lokma bir hırka düşüncesi nedeniyle sosyalizme yakın olduğunu ifade etmek yanlış bir değerlendirmedir. İslam dini, iktisadi anlamda başkalarının hukukuna tecavüz etmemek şartıyla bireysel tercihlere önem vermektedir. Teorik olarak kendisine özgü kuralları bulunmaktadır. Bu dine göre çalışmak, üretmek, zengin olmak meşru olup, bu konuda aksi yönde bir imajı olması ancak bazı mistik yorumlardan kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devletinin son dönem şeyhülislamlarından olan din, felsefe, iktisat gibi konularda fikir yürüten Mustafa Sabri Efendi bu konuda şunları söylemektedir.

"İslamiyet'te dünya malının helaline hesap, haramına azap terettüp edeceği ve dünyanın Allah nezdinde sivrisinek kanadı kadar bir değeri olmadığı ve bunun için ne kadar çalışılsa yine taksim edilmiş rızktan ziyade olamayacağı ve fukaralığın Allah indinde kadri pek yüksek

⁴³ Dinler, **a.g.e.**, ss. 33-36

⁴⁴ Kur'an-ı Kerim, Nahl Suresi, 71. Ayet

⁴⁵ Peygamberin önde gelen sahabelerinden olan Ebu Zer Gaffari, servet birikiminin birkaç elde toplanması, adilane bölüşülmemesi ve büyük toprak sahipleri sınıfının ortaya çıkmaya başlamasına ciddi tepki göstermiştir. Düşünceleri nedeniyle Hz Osman zamanında sürgüne gönderilmiştir. Bu nedenle bir dönem İslam'da sosyalizmin öncüsü olarak değerlendirilmiştir. "Sosyalist ve komünist sol onu sosyalist düşüncenin bir öncüsü veya sosyalist fikirlerin İslami geleneğe yabancı (aykırı) olmadığını göstermek için işi komünizmin islamın temel bir ihtiyacına tekabül ettiği düşüncesine kadar vardırıdılar." Maxime Rodinson, **İslam ve Kapitalizm**, (Çeviren.Orhan Suda), 1.Baskı, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1978, s. 42

bulunduğu tarzında birçok naslar mevcuttur. İşte insanları atalet ve sefalete sevk eden yukarıda zikri geçen zan ve batıla dalmış kimseler işbu dini emirleri kendilerine yanlış olarak senet edinmek suretiyle suiistimal etmektedirler.”⁴⁶

İslam’ın iktisadi anlamda sosyalist düşünceye yakın olduğunu ifade edenlerinde bu konuda yanıldıklarını kabul etmek gerekmektedir. Maxime Rodinson’da bu konuda şöyle demektedir.

“İslam ülkelerinde İslam’ı, sosyalist ekonomik kuruluşun bayrağı yapmaya kalkışanların iddialarını yakından incelediğimizde olgular bunu bize daha somut bir şekilde göstermektedir. İslam dini bu role pek az yatkın görülmektedir.”⁴⁷

Sosyalizmde özel mülkiyet yerine devlet mülkiyeti vardır. Ayrıca sınıfsız toplum özlemi vardır. Oysa İslam toplumunda zenginlerin ve fakirlerin olması doğal karşılanmış, zenginlerin fakirlere yardım etmesi tavsiye edilmiştir.

Şurası da açıktır ki İslam’ın kendisine ait teorik kuralları olmakla beraber ekonomik sistemi, ekonominin kapitalist sektörü diye adlandırılan kurumlarının gelişmesini prensip olarak mahkûm etmemekte ve pratikte engellememektedir.⁴⁸ Günümüzde de Müslümanlar gelişen kapitalist kurumları sadece belirli noktalarda kendilerine adapte ederek ticari hayatın içerisinde yer almışlardır. Örneğin bankalar faizsiz finans kurumları adını almış, ancak pek çok noktada da bankalarla aynı şekilde işlemeye devam etmişlerdir. Günümüzde de mümin sermayedar aynı kar güdüsüyle hareket etmektedir. Bugün vaki olan bu durum, İbn-i Haldun tarafından da gözlemlenmiş, O tacirlerin bu kar elde etme duygusunu meşru görmüş, ancak bunu düşük ahlaklılık olarak değerlendirmiştir.

Belki de ticaret ve tacirler hakkındaki bu görüşleri nedeniyle İbn-i Haldun, ortaçağ İslam dünyasına ait bir İslam düşünürü olmasına rağmen, bir dönem Türkiye’

---

⁴⁶Mustafa Sabri Efendi, **İslam’da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler**, 1.Baskı, İstanbul, Sebül Yayınları, 1984, s. 110

⁴⁷Rodinson, **a.g.e.**, s. 211

⁴⁸**a.g.e.**, s. 89

de sosyalist düşünürlerin idolü haline gelmiştir. Örneğin sosyalist bir düşünür olarak tanınan Dr. Hikmet Kıvılcımlı, İbn-i Haldun hakkında şöyle demektedir.

“Batı medeniyetinin iki büyük ve ölmez sentezi 19.ncu yüzyılın tam ortasında doğdu. Canlılar biliminde Darwin’in doktrini de, toplum biliminde Marx-Engels doktrini de 1859 yılı ilk önemli emeğini yayınladı. İslam medeniyetinde, bu iki batı bilginin buluşlarını bir tek kişi olarak beş yüzyıl önce sentezleştirdi. İbn-i Haldun aynı emeğinde hem Darwinizm’i muştuladı, hem İslam Marx’ı adını alacak değerdeki sosyal doktrini kurdu.”⁴⁹

Yine Fransız Komünist Partisinin ve Fransa’nın önde gelen düşünürlerinden Roger Graudy, Sosyalizm ve İslamiyet isimli kitabında İbn-i Haldun’u, “İslam’ın Marx’ı” olarak nitelendirmektedir.

“Toplumların yapısının ve gelişmesinin incelenmesi alanında ayırıcı özelliği olan bilim adamı, sanatçı, asker, hukukçu ve filozof İbn-i Haldun (1332-1406) dehasının evrenselliği ile ondokuzuncu yüzyıl içinde bizim rönensansımızın devleri ile kıyaslanabilecek değerde ileri yüksek bir kişidir.”⁵⁰

Ancak İbn-i Haldun’un eseri okunduğunda, İslam geleneksel düşüncesi dışında bir düşünür olmadığı anlaşılmaktadır. İbn-i Haldun’un tarih, toplum, iktisat ve maliye üzerine yorumlarında ideolojik bir yönlendirme bulunmamaktadır. Söyledikleri yaşadığı toplumu gözlemlemesinden ve sebep sonuç bağlamında hareket etmesinden kaynaklanan düşüncelerdir. Bu açıdan bakıldığında onu bir kapitalist ya da sosyalist olarak vasıflandırmak hatadır. Ancak şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür. Ekonomik olaylar bütün toplumlarda ve bütün zamanlarda aynı şekilde meydana gelmektedir. İbn-i Haldun’un söylediklerinin başka iktisadi düşüncelerle benzerliği bu gerçeğin bir tezahürüdür. Bu bakımdan bazı aydınların onu “İslam’ın Marx’ı” olarak adlandırmalarını, kendi düşüncelerine doğu felsefesinden bir referans arama anlayışından kaynaklandığını söylemek doğru bir sonuç olacaktır. İzleyen bölümde, İbn-i Haldun’un emek hakkındaki görüşleri anlatılırken bu hususlara tekrar değinilecektir.

⁴⁹ Hikmet Kıvılcımlı, **Tarih-Devrim-Sosyalizm**, 1.Baskı, İstanbul, Yön Yayınları, 1965, s. 60

⁵⁰ Roger Graudy, **İslamiyet ve Sosyalizm**, (Çeviren:Doğan Avcıoğlu) 1.Baskı, İstanbul, Yön Yayınları, 1965, s. 55

2.2.İbn-i Haldun'a Göre Emek

Bir üretim faktörü olarak emek iktisadi faaliyetin en önemli unsurudur. İktisadi hayatta, iktisadi faktörler içinde en değerli ve en fazla yaratıcı olan faktördür. Toplumsal refahın kaynağı olup bireylerin kişiliğine bağlıdır. İnsan emeği olmadan ne doğanın kıt kaynakları çoğaltılabilir, ne de kıt olan mal ve hizmetler üretilebilir. Bu açıdan emeği, insanın ekonominin emrine sunduğu fikri ve fiziki kabiliyet olarak tanımlamak mümkündür. Bu bölümde, İbn-Haldun'un üretimin faktörleri arasında yer alan emek hakkındaki görüşlerine değinilecektir.

2.2.1.Toplum Hayatı İçinde Emeğin Rolü

İbn-i Haldun iktisadi düşünce tarihinde emeği, değerın kaynağı ve mülkiyetin temeli olarak gören ilk düşünürlerdendir. Ona göre üretimin temel faktörü emektir. Yeryüzünde var olan her şey insanlık için yaratılmıştır. Ancak bir insan tüm insanlar için ortak yaratılmış bu şeylerden emek ve gayret etmek suretiyle birine sahip olur. Onun emek ve gayret elde ettiği diğer şeylerden insanlar artık ellerini çekerler. Diğer insanlar ancak bedelini ödemek suretiyle o şeye sahip olur. Bu düşüncesiyle mülkiyet hakkına verdiği önemi göstermektedir.

İbn-i Haldun, insanın emek sarf etmek suretiyle sahip olduğu şey, zaruri ihtiyaçlarını giderecek seviyede ise, bunu o kişinin geçimliği (rızkı) olarak tanımlamaktadır. Bu miktarın üzerinde yapılacak bir emek harcamasının da sermaye ve serveti meydana getirdiğini söylemektedir. Elde edilen kazancın faydasından yararlanılıyorsa bunu rızık olarak tanımlamaktadır. Ancak emek sonucunda üretilen ama kullanılmayan malı artık rızık olarak tanımlamamaktadır. Kişinin çalışıp gayret ederek elde ettiği bu şekildeki mal ona göre artık rızık değil kazançtır. Buna örnek olarak miras suretiyle bırakılan malları göstermekte olup, bu malın ölen kişi için rızık değil kazanç olduğunu, çünkü ölen kişinin ondan faydalanamadığını söylemektedir. Ancak mirasçıların bu maldan fiilen yararlanması durumunda, bunu onların rızıkı olarak

tanımlamaktadır. Rızık için de mutlaka emek harcanması gerektiğini eserinde şu şekilde ifade etmektedir.

“Şunu bil ki kazanç ancak onu elde etmeye yönelmek ve bunun için çalışıp gayret etmekle sağlanır. Talep edip elde etmenin farklı şekilleri de olsa rızık için mutlaka çalışıp gayret etmek gerekir. Rızık için çalışıp gayret etmek ancak Allahın güç vermesi ve ilham etmesiyle olur. Dolayısıyla bu hususta her şey Allah’tandır. Ancak elde edilecek her kazanç ve mal için mutlaka insan tarafından ortaya konulacak bir çalışma ve gayret gerekiyor. Çünkü elde edilecek kazanç eğer bir mesleğin icrasıyla sağlanacaksa bu durumda kişinin bir çalışma ve gayret ortaya koymasının gerekliliği zaten ortadadır. Hayvanlardan ve bitkilerden veya madenlerden sağlanacaksa bütün bunlar için de insan emeği ortadadır. Aksi takdirde ürün elde edemez ve onlardan bir yarar sağlayamaz.”⁵¹

İbn-i Haldun, elde edilen her ürünün değerinin, o ürüne harcanan emek miktarı ile ölçülebileceğini ifade etmektedir. Bir malın üretiminde harcanan emek ne kadar yüksekse, değeri de o oranda artacaktır. Ancak bir malın üretiminde harcanan emek miktarı düşük ise değeri de ona göre daha az olacaktır.

“Bütün bunlar sabit olduktan sonra bil ki insanın elde ettiği kazanç ve birikim eğer belli mesleklerin icrası ile yani çalışıp emek sarfetmesiyle kazanılmışsa bu birikim ve sermaye gerçekte onun emeği ve çalışmasının kıymetidir ve bu birikimden amaç da zaten bu maddiyata dönüşmüş kıymettir. Çünkü bunun dışında geriye sadece sarfedilen emek ve çalışma kalır ki birikim ile bu emek ve çalışmaların bizzat kendisi hedeflenmez. Gerçi bazı meslekler de emeğin yanında (kazanca etki eden başka unsurlar bulunsun bile, örneğin marangozlukta tahta ve dokumacılıkta ip gibi) yine de ağırlıklı ve kıymeti daha yüksek olan unsur emektir....Bazı durumlarda ise emeğin etkisi ve kıymeti gizli kalır. Örneğin çarşılarında satılan gıda maddeleri fiyatlarındaki (yani bu fiyatlara yansıtılmış olan) emeğin kıymeti gibi. Oysa daha önce açıkladığımız gibi bunların üretimi için yapılan harcama ve sarfedilen emeğin kıymeti hububat fiyatlarına yansıtılır. Ancak ekim, dikim, toprağın ıslahı ve gübreleme işlerinin kolay ve basit olduğu yerlerde emeğin etkisi ve fiyatlara yansımış kıymeti gizli kalır. Böylece kazançların ve birikimlerin çoğunun insanın çalışmasının ve emeğinin maddi değere dönüşmüş kıymetinden ibaret olduğu açıklığa kavuşmuş oluyor.”⁵²

İbn-i Haldun, çalışanların emekleri sonucunda elde ettikleri kazançları geçinmeleri için lüzumlu olan miktardan fazla olduğu takdirde, arta kalan fazla kazançlarını bilim, fen ve sanat öğrenmeye sarfedeceklerini, bu yolla emek üretiminin sadece ekonomik kalkınmışlığı değil, akabinde toplumsal kültürde de bir artışa yol açacağına da değinmektedir.

⁵¹ İbn-i Haldun, a.g.e, s. 521

⁵² a.g.e, ss. 521-522

Bu düşüncesiyle İbn-i Haldun, toplumsal üretimin kaynağına emeği koyduğu gibi, kültürel gelişmeleri de emeğe bağlamak suretiyle bu konuya verdiği önemi göstermektedir.

“İnsanların çalışması (bu çalışmadan elde ettikleri kazançlar), geçimlerini (zaruri ihtiyaçlarını) karşılayacakları harcamalardan fazla olursa, bu fazlalık insan olmanın özelliğinden kaynaklanan diğer alanlara yönelir. Bunlar ise ilimler ve sanatlardır. Medeni bir yaşamın gelişmediği köy ve kasabalarda yaşayan biri, fitratı gereği ilme yönelirse oralarda bir sanat niteliğindeki ilim öğretimini bulamaz. Çünkü söylediğimiz gibi bedeviler arasında sanatlar yoktur. Bu kişinin ilim elde etmek için büyük şehirlere gitmesi kaçınılmazdır.”

Bu ifadeleriyle emek üretiminin aynı zamanda toplumda kültürel bir artışa yol açacağını söyleyen İbn-i Haldun bunun ise ancak kentlerde mümkün olabileceğini söyleyerek kentleşme olgusuna da vurgu yapmaktadır.

2.2.2.Klasik İktisatçıların Emek Hakkındaki Düşünceleri

İktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith'in emek hakkındaki görüşleri İbn-i Haldun'un görüşleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Adam Smith'e göre de insan emeği, değer ölçüsü ve kaynağıdır. Smith piyasada dolaşan malların değerini iki bölümde incelemiştir.

-Kullanma değeri; Smith bu değer insanlardan insana farklı olacağını ve dolayısıyla iktisadi açıdan fazla önemli olmayacağını savunmuştur. Örneğin doğada bol miktarda bulunan suyun kullanma değerinin çok yüksek olduğunu, fakat buna karşılık mübadele değerinin düşük olduğunu savunmuştur.⁵³

-Mübadele değeri; Smith için önemli olan değer malların mübadele değeridir. Mallar mübadele değerlerini prensip olarak emekten alırlar. O halde malın kullanma değeri o malın üretiminde harcanan emek miktarına göre belirlenir.⁵⁴

---

⁵³ Çöloğlu, a.g.e., s. 106

⁵⁴ a.g.e., s. 106

Adam Smith'in bu şekilde malların değerlerini, üretimlerinde harcanan emek miktarına bağlaması İbn-i Haldun'un görüşüyle paraleldir.

David Ricardo ise değer ölçüsü olarak iki farklı emek ölçüsünden söz ettiği için Smith'i eleştirmektedir. Ricardo'nun eleştirisinin temelinde Smith'in bir malın üretimi için harcanan emek miktarından değil de, o şeyin piyasada hükmedebileceği emek miktarından söz etmesi yatar. Ricardo'ya göre eğer bu doğru olsaydı işçinin eline geçen daima ürettiği ile doğru orantılı olacaktı yani bir mala harcanan emek ile bu malın satın alabileceği emek miktarı aynı olacaktı. Oysa Ricardo bir malın miktarının artırılmasıyla emek değeri artmış olmaz diyerek buna karşı çıkmaktadır. Ricardo kullanım ve değişim değeri ayrımını yapar. Ricardo'ya göre değişim değeri mutlak surette gerekli olmakla beraber fayda değişim değerinin ölçüsü değildir. Mübadele değerini iki faktör belirler. Birincisi malların kıtlıkları, ikincisi malların elde edilmeleri için gerekli emek miktarı. Ekonomide öyle mallar vardır ki bu mallar emekle artırılamaz ve değişim değerlerini kıtlıklarından alırlar. Bazı nadir heykel ve resimler vb. Ancak bu mallar piyasada çok az bir yer tutarlar. Değişime konu malların çok büyük bir kısmı emekle elde edilir. Bu nedenle mallardan ve bunların değişim değerlerinden söz edildiği zaman emek harcanarak sınırsız miktarda çoğaltılabilen mallar anlaşılmalıdır.⁵⁵

Adam Smith'in emeğin bütün ürünün emeğe ait olduğu, bir malı üretmek için kullanılan emek miktarının bu malın satınalabileceği veya mübadele edilebileceği emek miktarını belirleyen tek şart olarak kabul etmesi, öbür yandan David Ricardo'nun emeği kıymetin orijinal kaynağı sayan düşüncelerinin yanında, İbn-i Haldun'un bu iktisatçılardan beşyüzyıl önce aynı temel önermelerle ortaya çıkması onun önemli kılan vasıflardır.⁵⁶

---

⁵⁵ Oğuz, **a.g.e.**, s. 55

⁵⁶ Falay, **a.g.e.**, s. 28

İbn-i Haldun esas itibariyle her şeyin temelinde emeği koymakla belli bir dönem İslam toplumlarında hakim olan miskinlik ve kaderciliği de ret etmiş olmaktadır. Ona göre toplumsallaşma ile birlikte yeterli miktarda üretimde bulunabilecek, üretileni de tüketecek kadar insan bir araya toplanır. Böyle bir ortamda, yapılan işbirliği sayesinde bireyler kendilerinin sayılarından kat kat fazla insanın ihtiyacına cevap verecek bir üretimde bulunabilirler. Toplum üyelerinin bir araya toplanarak üretimini yaptığı bu ürünler, o üretimi yapanların ihtiyaçlarından fazladır. İbn-i Haldun'a göre bu durumda emek ve üretimin çoğalması ile bunun değeri olan servet ve para da toplumda çoğalır.

2.2.3.İbn-i Haldun-Marksizm İlişkisi ve Artı-Değer Kavramı

İbn-i Haldun'u Marksist düşüncenin öncüsü olarak göstermeye çalışanların temel dayanak noktaları onun emek hakkındaki görüşleridir.

Bilindiği üzere Marksist kurama göre; işveren ücret karşılığında işçiden işgücü zamanını örneğin günde 8 saat çalışmayı satın almaktadır. Ancak sermayedar işçiye işgücü zamanında ürettiği toplam değerini hepsini ödememektedir. Ödediği sadece işçinin kendini yenileyebilmesi için gerekli olan miktardır. Yenilemeden; yeme, içme, barınma gibi bir insanın kendini ve işgücünü devam ettirmesi için gerekli toplam harcamaları anlaşılmaktadır. İşçi aldığı ücretten daha fazla bir değer yaratmaktadır. İşverenin hizmetine verdiği 8 saatlik işgücünün yarattığı değişim değerinden örneğin sadece 5 saatlik emeğin karşılığını almakta, geri kalan 3 saatin yarattığı değişim değerine de işveren el koymaktadır. Marx işverenin el koyduğunu söylediği bu değere artı-değer ismini vermektedir.⁵⁷

Marksist düşünce, kapitalist sömürünün özü olarak bu artı değeri görmektedir. Marx'a göre kapitalistler karlarını artırmak için işçiler tarafından yaratılan bu artı-değere el koymaktadırlar. Ona göre emeğin de bir değeri vardır ve kendinden

---

⁵⁷ Erol, a.g.e., ss. 19-20

daha büyük değer üretme yeteneğine sahiptir. İşte bu artı değerdir. Bir malın değerini belirleyen, o malın üretimi için gerekli toplam emek miktarı olduğu halde işveren, işçiye mallara kattığı değerden daha azını ödemektedir. Yani işveren tarafından işçiye ödenen ücret, işçiyi ancak geçindirebilecek düzeyde bir miktardır ki, bu ücretle işçi ancak bireysel ihtiyaçlarını karşılayabilecek tüketim mallarını satın alabilir ve yaşamını sürdürmeye çalışır. Kapitalist ekonomide işçi, ücret yoluyla, ürettiği değerini yalnızca bir kısmını geri alabilir. Bu da işçinin emeğinin sömürsünü devam ettirecek miktardan başka bir şey değildir. Bu yolla işveren bir yandan işçinin çalışma gününü uzatırken diğer taraftan da üretimi artıracak teknolojik girdilerle ve işin yeniden düzenlenmesi yöntemleriyle işçinin kendini yeniden üretmek için gerekli zamanı en kısa süreye indirir. Emeğin yarattığı bu değerde, üretim araçlarının sahipleri tarafından kar, rant ve faiz olarak bölüşülür.

Karl Marx' a göre işçinin ürettiği artı değere el koyan kapitalist üretim tarzı, sermaye ile emek arasındaki bu tarz bir değişim üzerine kuruludur ve durmadan, işçiyi işçi olarak, kapitalisti de kapitalist olarak devam ettirmektedir. Karl Marx artı-değer oranının; diğer bütün koşullar aynı kalmak şartıyla, işgününün, işgücünün değerini yeniden üretmek için gerekli bölümü ile kapitalist için harcanan artı-zaman ya da artı-emek arasındaki orana bağlı olacağını ifade etmektedir. Ona göre artı-değer oranı, işgününün, işçinin çalışarak ancak kendi işgücünün değerini yeniden ürettiği, yani ücretinin eşdeğerini sağladığı zamanın ötesine ne oranda uzadığına bağlıdır.⁵⁸

Toplumsal iş bölümü sonucunda insanların, ihtiyaçlarından fazla bir artık ürün ortaya çıkaracakları yukarı da izah edilmişti. İbn-i Haldun bir toplumda makam ve nüfus sahiplerinin ortaya çıkan bu artık üründen diğer insanlara göre daha çok istifade ettiklerini söylemektedir. Ona göre insanlar bu makam ve nüfus sahiplerine daha yakın olabilmek için zaruri ve tamamlayıcı nitelikteki bütün ihtiyaçlarını karşılama noktasında onlara yardımcı olmaya çalışırlar. Bu yolla makam ve nüfus sahipleri hiçbir

---

⁵⁸ Karl Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr**, (Çeviren: Sevim Belli), 9.Baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1999, s. 76

emek harcamadan ve karşılık ödemedi toplumdaki bütün insanların çalışmalarının kıymetini kazanç olarak elde etmiş olurlar. Bu yolla kısa sürede zengin olurlar. İbn-i Haldun aynı zamanda din adamlarının da benzer şekilde zengin olduklarını, çünkü insanların onlara yardım etmekten manevi bir haz aldıklarını söylemektedir. İnsanların makam ve nüfus sahibi kimselerle din adamlarının ihtiyaçlarını görmesiyle, bu insanlar oturdukları yerden hiç gayret sarfetmeden zenginleşip servet sahibi olmaktadır. İbn-i Haldun insanların bu şekilde davranmasının esas sebebinin bu insanlara yakın olup, onlardan gelebilecek zararları bertaraf etme amacıyla olduğunu ifade ederek bu durumu eleştirmektedir. Aşağıdaki ifadeleriyle aynı zamanda toplumsal bir sömürüye de değinmektedir.

“Servet sahibi olsalar bile makam ve nüfustan yoksun olanlar sadece çalışıp gayret ettikleri oranda kazanç elde ederler. Makam ve nüfus sahipleri gibi oturdukları yerden avanta elde edemezler. Genelde tüccarların, çiftçilerin ve meslek erbabının çoğunun durumu böyledir. Makam ve nüfustan mahrum olup, sadece çalışmalarının gelirleriyle yetinen böyle kimseler kısa sürede servet elde edip zengin olamayacakları gibi, çoğunlukla fakirleşip sıkıntı içine düşerler ve ancak zaruri ihtiyaçlarını temin etmek için çalışırlar.”⁵⁹

Eserinin bir başka bölümünde ise “Umranın bozulmasına yol açan en şiddetli ve büyük zulümlerden biri de halkı ücretsiz olarak çalıştırmaktır.”⁶⁰ diyerek konuya daha da açıklık getirmektedir. Ona göre insanların çalışma ve emeklerinin tamamı, onların sermayelerini ve kazançlarını oluşturur. Çalışanların emekleri dışında bir kazançları yoktur. Bu yüzden çalışanlar kendi işleri dışında veya ücretsiz olarak başkaları lehine çalışmaya zorlanırlarsa kazanç ve geçim yolları ortadan kaldırılmış ve sermayeleri hükmündeki emeklerinin değeri gasp edilmiş olur. Bu durumda toplumda fakirlik ve sıkıntı içerisindeki insan sayısı artar.

İbn-i Haldun’un Marksizm’le özdeşleşmesine yol açan fikirleri toplumdaki bu çarpık durumu ifade etmesinden kaynaklanmaktadır.⁶¹ Ayrıca "her kazanç ve

⁵⁹ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 535

⁶⁰ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 383

⁶¹ “ Bundan başka İbn-i Haldun sarahatten Karl Marx’ın mübeşşiridir. İktisadi hadiselerin bütün içtimai hadiseler üzerinde müessir olduğunu söylemekle kalmayarak aynı zamanda bizzat fikirlerin ve rühi hayatımızın da onunla izah edileceğini iddia etmesi onu tamamıyla Marx’a yaklaştırır. Şu farkla ki İbni

sermaye insan emeğiyle sağlanır" diyerek, emek-değer ilişkisine verdiği önem, her toplumda görülen kültürel farklılıkları, o toplumların geçimlerini sağlama biçimlerine dayandırarak ekonomik temele yaptığı vurgu ile Marksist düşünürler tarafından maddeci tarih anlayışının temelini atmış kabul edilmiştir. İbn-i Haldun' un toplumlari, bedevi toplum-hazeri (yerleşik) toplum diye sınıflandırması, devletlerin de tıpkı insanlar gibi doğup, büyüyüp, gelişip, yok olduğunu söylemesi, bu bağlamda bir devletin ömrünün ortalama 120 yıl olduğunu savunması gibi düşünceleri nedeniyle yine Marksist düşünürler tarafından biyolojik evrimle toplumsal evrim arasındaki ilişki arasındaki gelişmeyi sezinlemiş bir düşünür kabul edilmiştir. Örneğin Engels'in aşağıda verilen düşünceleri İbn-i Haldun'un bedevi toplumdan yerleşik topluma geçiş ve bu toplumda başlayan iş bölümüyle ilgili düşünceleriyle büyük benzerlikler arz etmektedir.

"Toplumun geçmiş bütün aşamalarında, üretim, her şeyden önce, ortaklaşa bir üretimdi; tıpkı tüketimin de, az çok geniş komünist topluluklar içinde, ürünlerin doğrudan doğruya üleşimiyle yapılmış olduğu gibi. İşbölümü, yavaş yavaş, bu üretim süreci içine sızar. Bu ilk olguda, insanlar önce hayvanları evcilleştirdiler, daha sonra, esas çalışma kolları olan hayvan yetiştirme ve hayvan sürülerinin korunmasına geçtiler. Çoban aşiretler, kendilerini öteki barbarlardan ayırdılar: birinci büyük toplumsal işbölümü"⁶²

Engels burada toplumun ilk kez sınıflara bölünüşünün temelinde yatan olgunun üretim tarzlarından kaynaklandığını, bununda işbölümünü yarattığını ifade etmektedir. İbn-i Haldun'un da toplumlari bedevi topluluklar ve hazeri toplumlar olarak ikiye ayırmasında temel yapı olarak ekonomiyi esas aldığına, bedevi toplum-yerleşik toplum ayırımının esasını üretim tarzına dayandığına, ilk üretim tarzı olarak ise göçebeliği gördüğüne önceki bölümlerde değinilmişti. İbn-i Haldun'a göre; daha kalabalık halk topluluklarını bir arada toplayan kent hayatı medeniyetin ilk aşaması olup, hayvancılık ve tarımın yerini sanayi ve ticaret almaktadır. Engels'in düşünceleri

---

Haldun kadercidir. Terakkiye inanmaz. İzahların sade orta çağ cemiyetine ait müşahedeler üzerinde yapılmış olması onu Marx'dan ayırmaktadır. Marx'ı daha etraflı görüşe sevk eden ilk, orta ve yeniçağları kuşatması ve mukayeseyi daha geniş hudut içinde yapmasıdır." Hilmi Ziya Ülken, **İçtimai Doktrinler Tarihi**, 1.Baskı, İstanbul, Yenidevir Basımevi, 1941, s. 42

⁶² Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çeviren: Kenan Somer), 10.Baskı, Ankara, Sol-Onur Yayınları, 1992, s. 179

de benzer olup, yerleşik hayata geçmeyi, yerleşik hayatla beraber başlayan işbölümünü ve ticaretin doğuşunu aşağıdaki gibi ifade etmektedir.

“Servet hızla arttı, ama bireysel servet olarak; dokumacılık, madenlerin işlenmesi ve gitgide farklılaşan öteki zanaatlar, üretime, artan bir çeşitlilik ve yetkinlik veriyordu; bundan böyle, tahıl, sebze ve meyvelerin yanı sıra, tarım, elde edilmeleri öğrenilmiş bulunan zeytinyağı ve şarabı da sağlamaktaydı. Böylesine çeşitli bir çalışma, artık aynı birey tarafından yürütülemezdi; ikinci büyük işbölümü gerçekleşti: küçük zanaatlar, tarımdan ayrıldı. Üretimde ve onunla birlikte emek üretkenliğindeki sürekli artış, insan emek-gücünün değerini artırdı; önceki aşamada başlangıç durumunda ve yer yer görülen kölelik, şimdi toplumsal sistemin esaslı bir unsuru durumuna gelir, köleler basit yardımcıları olmaktan çıkarlar; tarlalarda ve atölyede, düzinelerle köle işe sürülür. Üretimin, başlıca iki kola: tarım ve küçük sanayiye ayrılmasıyla doğrudan doğruya değişim için üretim doğar; bu, meta üretimidir. Meta üretimiyle, ticaret doğar.”⁶³

Bu benzer düşünceler nedeniyle İbn-i Haldun ile Marksist düşünce arasında bir ilgi kurulmuş, Marksist düşünürler onu İslam topraklarındaki maddeci düşünüş tarzının öncülerinden kabul etmişlerdir. Ancak bu açıdan İbn-i Haldun’u Marksist kuramdan ayıran nokta “insanın emek ve gayret elde ettiği diğer şeylerden insanlar artık ellerini çekerler. Diğer insanlar ancak bedelini ödemek suretiyle o şeye sahip olur.” şeklindeki düşünceleriyle mülkiyet hakkını kabul etmesi, ne devletin, ne toplumun, ne de diğer insanların emek sonucu elde edilen mala el uzatamayacağını belirtmesidir. Dolayısıyla İbn-i Haldun’ un toplumda meydana gelen artık değer belli bir kesim tarafından sömürüldüğünü ifade etmesi, onu Marksist görüşlere sahip bir düşünür konumuna getirmez. Daha öncede ifade edildiği gibi eseri incelendiğinde ortaya attığı düşüncelerinin ideolojik yönlendirmelerin bir ürünü değil, sadece objektif gözlemlerin bir sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Esas itibari ile iktisadi düşünce noktasında İbn-i Haldun’u bir yere koymanın mümkün olmadığı da görülmektedir.

İbn-i Haldun’un düşünceleri bazı noktalardan Marksizm’le uyuşsa bile bazı noktalarda Klasik iktisatçılarla, ya da Keynes’le, ya da Merkantilistlerle örtüşmektedir. Bu durumda, emek ve artık değer hakkındaki düşünceleri nedeniyle Marksist sayılması

---

⁶³ a.g.e., s. 168

halinde, özel mülkiyet ve iş bölümü hakkındaki düşünceleri nedeniyle de Kapitalist sayılması gerekir ki bunun bir çelişki olduğu açıktır. Bu açıdan İbn-i Haldun'un iktisat tarihi içinde yeri tam anlamıyla şudur demenin mümkün olmadığı ortadadır. Bu nedenle onu içinde yaşamış olduğu toplumun şartlarının ortaya çıkardığı orijinal bir düşünür olarak değerlendirmek daha doğru bir tahlil olacaktır.

2.2.4.İbn-i Haldun'a Göre Emek Çeşitleri ve Doğal Olmayan Geçim

Yolları

İbn-i Haldun, emek ve çalışmaya bu yolla değer biçtikten sonra, insanların kazanç çeşitlerini, kazanç temin eden hüner, sanat ve zanaatları anlatmaya başlamaktadır. “Bir değer kazanç türü insanın emek ve çalışmasıdır. Bu da belirli şekillerde (ve alanlarda) yapılır. Ki bunlara meslek (sanat) denir. Katiplik, marangozluk, terzilik, dokumacılık ve binicilik gibi.” demek suretiyle emek harcamayı ve meslek sahibi olmayı yücelten İbn-i Haldun, başkalarının yanında maaşlı çalışmayı da küçümsemektedir. Bu durumu da aşağıdaki şekilde ifade etmektedir.

“[...]bolluk, zenginlik ve lüks içinde yaşayan kimselerin çoğu, kendi işlerini bizzat görmeye tenezzül etmezler veya rahatlık ve konfor içinde yetiştikleri için bunları yapmaktan aciz kalırlar. Onun için bu işleri görececek birilerini (hizmetçileri) tutarak ve onlara belli bir ücret öderler. Ancak bu hal bir insanın tabi adamlığı (erkekliği) için övünülecek bir durum değildir. Çünkü (şahsi işlerin görülmesinde) başkalarına güvenmek bir acziyettir. Aynı şekilde bu durum adamlığın, erkekçe yaşamının arınıp uzak durması gereken acizliğin kadınlara benzemenin işaretidir. Ne var ki alışkanlıklar insanın tabiatını alışageldiği şeyler istikametinde değiştirmektedir. Bu yüzden insan, geldiği soyun değil, yaşadığı ortamın ve alışkanlıklarının çocuğudur.”⁶⁴

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun, emeği ve meslek sahibi olmayı yüceltirken başkalarının yanında maaşlı istihdam olmayı küçümsemektedir. Bu gün bile insanların büyük çoğunluğu bir kurumda maaşlı çalışmayı meslek sahibi olmaya tercih etmektedirler. Oysa bir taraftan değişen dünya şartlarının insanları meslek sahibi olmaya, hatta evrensel bir meslek sahibi olmaya zorladığı da açıktır. İbn-i Haldun'un ifadelerinden

---

⁶⁴ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 525

o gün içinde bir meslek sahibi olmanın ya da bir insanın kendi işinde çalışmasının başkalarının yanında çalışmaya tercih edildiği anlaşılmaktadır.

İbn-i Haldun eserinde; yapı ustalığı, marangozluk, ebelik, doktorluk, terzilik, çiftçilik, kağıtçılık, kitabet (yazı) gibi bazı emek türleri hakkında bilgi vermekte, bunlardan bazılarının da insan zekâsı üzerinde olumlu etkileri olduğunu savunmaktadır. Buna örnek olarak da özellikle kitabet ve hesap işlerini (matematik) vermektedir. Ona göre medeni umran geliştikçe başlangıçta toplum içinde mevcut olan basit sanat ve el işlerinin yerini daha gelişmiş, komplike sanatlar almaya başlar. Umran geliştikçe bu sanatlarda iyice sağlamlaşır, kökleşir ve gelişir. İnsanlar çalıştıkları ve sanatlarında uzmanlaştıkları sürece yapılan bu faaliyetleri zeka ve kabiliyetlerini geliştirmeye başlar. Uğraşılan işlerin insan zekâsı üzerindeki etkilerini aşağıdaki gibi ifade etmektedir.

“Daha önce değindiğimiz gibi insandaki nefsün natika (yani düşünen anlayan ve akleden insan nefsi), kuvve (potansiyel) halinde olup, onun kuvveden fiiliyata çıkması, önce maddi algılamalara dayalı ilimlerin öğrenilmesi sonra da (bunların neticesinde) teorik düşünme gücünün kazanılması ve böylece fiili idrake ve saf akla ulaşması suretiyle olur. O zaman varlığını tamamlar ve ruhani bir kişilik olur. Bu yüzden her bilgi ve düşünce zorunlu olarak insanın aklını geliştirir. Yine daima sanatlardan ve sanatların meleke haline gelmesinden ilmi kanunlar elde edilir. Onun için her tecrübe sanatsal meleke ve kemale ermiş medenilik aklı geliştirir. Aklın gelişimi için sanatların en faydalı olanı kitabettir (yazıdır)...Hesap işlerine bakanlar da katipler gibidir.”

İbn-i Haldun, kazanç temin eden hüner, sanat ve zanaatları anlattıktan, doğal olmayan geçim kaynaklarına da değinmektedir. Buna örnek olarak da defineciliği vermektedir.

“Bil ki şehirlerdeki kıt akıllı kimselerden çoğu kazanç elde etmek için toprağın altındaki malları, define ve hazineleri çıkartmaya çok düşkündürler...Onun için define arama vesvesesine kapılanların tabi yollardan geçimini talep etme acizliğinden ve tembelliginden Allah'a sığınmaya ihtiyaçları vardır.”⁶⁵

---

⁶⁵ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 527

Bu ifadeleriyle İbn-i Haldun'un, toplum içerisinde herhangi bir emek harcamadan kısa yoldan zengin olmayı reddettiği anlaşılmaktadır.

2.3.İbn-i Haldun'a Göre Nüfus

Nüfus artışının, iktisadi gelişmeye ucuz ve gerekli iş gücünü sağlaması açısından olumlu yönde etkileri olduğu gibi, artış hızı milli gelir artış hızından büyükse endüstrileşmeye olumsuz etkileri de ortaya çıkmaktadır. Bu etkileri bakımından iktisadi gelişmenin faktörleri arasında nüfus konusu önem arz etmektedir. Nüfusun büyüklüğünü, artış hızını, coğrafi dağılımını ve niteliğini etkileyerek toplumun, öngördüğü amaçlara ulaşmasını sağlamak ve ekonomik gelişmişlik düzeyini artırmak mümkündür.

Nüfusla; toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı arasındaki varolan bu ilişkilerden dolayı ilk çağlardan beri filozoflar, yazarlar, iktisatçılar ve din adamları bu konuyla ilgilenmişler, kendi görüşleri doğrultusunda açıklamalarda bulunmuşlardır.

İbn-i Haldun'da nüfus ile iktisadi, sosyal ve kültürel gelişmeler arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

2.3.1.Nüfus Hakkında Genel Düşünceleri

İbn-i Haldun refah seviyesinin yüksekliğini, ekonomik canlılığı ve şehirlerin gelişmişliğini, nüfusun çokluğuna bağlamaktadır. Bunun sebeplerini izah ederken, nüfusun çokluğunun önceki bölümlerde açıklandığı üzere toplumsal iş bölümünü artıracığını, toplumsal iş bölümünün artmasının ihtiyaç fazlası yaratacağını, bunun da beraberinde ekonomik bir bolluk, lüks ve konfor yaratacağını ifade etmektedir.

“Dolayısıyla bir yerde emekler (işgüçleri) çoğalırsa onların değerleri de (yani onlardan ortaya çıkan üretim ve mallarda) çoğalır. Bu da zorunlu olarak kazançların çoğalmasını sağlar. Bolluk ve zenginlik ise lükse, konfora ve bunların gerekleri olan evlerin süslenip tezyin edilmesine, güzel elbiseler giyilmesine (tabak, çanak, kaşık gibi) en iyi kapların

kullanılmasına, hizmetçi ve binitler edinilmesine yol açar. Bütün bunlar değerleri olan (yani mal ve hizmet üreten) emek ve işgücü demektir. Bu malları üretenler ve bu hizmetleri görenler için maharetli kimseler seçilir. Sonuçta sanayi ve emek (üretim ve hizmet) piyasası canlanır, şehrin gelir ve giderleri çoğalır ve bu işleri yapanlar zenginleşip servet sahibi olurlar.”⁶⁶

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun kuru bir nüfus çokluğundan ziyade üretime katkısı bulunan vasıflı bir işgücünün ekonomiyi canlandıracağını ifade etmektedir. Günümüz anlayışına uygun olarak İbn-i Haldun bilgili insan veya nitelikli işgücünün, üretimin en önemli girdisi kabul etmekte, ekonomik gelişmenin sağlanmasında etkin ve ülkelerin refahının kaynağı olarak görmektedir.

Aşağıdaki bölümde İbn-i Haldun’un nüfus hakkındaki görüşleri diğer iktisadi düşüncelerle karşılaştırılarak incelenecektir.

2.3.2.Merkantilist İktisadi Düşünceye Göre Nüfus

İbn-i Haldun’un yukarıda anlatılan nüfus hakkındaki görüşleri Merkantilist iktisadi düşünce ile paralellik arz etmektedir. Merkantilistlerin nüfus politikası; Klasik iktisatçılardan farklı, fakat Ortaçağ düşüncesine uygundur. Nüfus artışını özendirmiş “bir ülkenin en büyük hazinesinin iyi beslenmiş insan sayısı olduğu”⁶⁷ fikrini savunmuşlardır. Onlara göre kalabalık bir nüfus iktisadi, siyasi ve askeri alanda büyük bir güç sağlar. Nüfusun artmasıyla üretimin artacağını bununda milli serveti artıracığını ifade etmişlerdir. Kalabalık bir nüfusun olması durumunda vergi verenlerin sayısı da artacak ve böylece devletin vergi gelirleri artacaktır.

2.3.3.Adam Smith’in Nüfus Hakkındaki Düşünceleri

Klasik iktisadın öncülerinden olan Adam Smith, nüfus artışını ekonomik kalkınmanın hem sebebi hem de sonucu olarak değerlendirmiş olup bu düşünce İbn-i Haldun’la paralellik arz etmektedir. Smith’e göre ücret haddi nüfus büyüklüğünü belirler,

⁶⁶ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 493

⁶⁷ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce**, 6.Baskı, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1993, s. 37

ücret haddi artıkça nüfus artar, azaldıkça nüfus azalır. Geçimlik mallardan oluşan ücretin artması erken evlenmeyi ve çocuk yapmayı teşvik yoluyla doğum hadlerini yükseltir, çocuk ölümlerinin azalışı da ölüm hadlerini azaltır. Bu bakımdan nüfus dolayısıyla emek arzı artışı geçimlik mallar anlamında ücretin haddindeki artışa bağlıdır. Ücret haddi düştüğünde tersi geçerlidir. Ne var ki fiili ücret haddinin altına düşmeyeceği bir geçimlik ücret haddi vardır. Geçimlik ücret haddi işçilerin sayıca artmak ya da azalmaksızın yaşamasını sağlayacak bir fizyolojik asgariyi gösterir.⁶⁸ Ona göre nüfusun az olduğu gelişmenin ilk dönemlerinde toprağın verimi yüksektir, müteşebbislerin karları da oldukça iyidir. Nüfus artışıyla talep canlanır ve bunun sonucunda yatırımlar artar, teknolojik ilerleme sağlanır. Emek sahiplerinin refahının artması da nüfus artışını yükseltecektir. Ancak bir süre sonra azalan verimin ortaya çıkması, işgücü başına verimin düşmesi ve karların azalmasıyla yatırımlar düşecek, duraklama görülecektir. Yaşam standardının düşmesi ise nüfus artışını azaltacak ve ekonomik büyüme durgunluğa dönüşecektir.

İbn-i Haldun'da aynı şekilde bir döngüden bahsetmektedir. Ona göre fazla nüfus üretimi artırır bu da o şehrin zenginleşmesini sağlar. Belli bir bölgenin zengin olması oraya yeni insanlar çeker. Bu ise şehirlerin gelişmesi açısından olumlu etkiler yaratacağı gibi bir takım olumsuz sonuçlar da doğurur. Şehir nüfusunun artması malların fiyatlarının artmasına yol açar. Hayat pahalılığı nedeniyle insanlar zamanla yoksulluk içine düşerler.

“[...]Sonra nüfus artıkça ona bağlı olarak emek ve işgücü ikinci defa artar. Elde edilen kazancın ve zenginliğin bir sonucu olarak lüks ihtiyaçlar çoğalır. Böylece sarf edilen emek ve işgücünün değeri (yani üretilen) mal ve hizmet çoğalır ve şehirlerdeki kazançlar da ikinci defa katlanarak artar. Sonuçta üretim ve hizmet piyasaları birincisinden çok daha fazla canlanır. İkinci ve üçüncü artış ve canlanmalardaki durum da böyle olur. Çünkü geçimi sağlamaya (zaruri ihtiyaçları karşılamaya) yönelik sarfedilen asli emekten farklı olarak geçimi sağlamaktan arta kalan emeğin (işgücünün) tamamı lüks ve zenginliğe yönelir.”⁶⁹

İbn-i Haldun bu noktada başlayan lüks ve konforun ümranın sonu olduğuna işaret etmektedir.

---

⁶⁸ a.g.e., s. 78

⁶⁹ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 492

“[...]İşte bu dönemde devletler masraflarının çokluğundan dolayı bu masrafları karşılayabilmek için alım satımlara vergi koyarlar. Bu vergilerde fiyatların yükselmesi şeklinde fiyatlara yansır. Çünkü bütün tacirler ve esnaflar ticari malları ve ürünleri için yaptıkları bütün masrafları hatta kendi giderlerini bile fiyatlara yansıtırlar. Bu yüzden alım satım vergileri de fiyatlara eklenir. Böylece şehirlerde yaşayanların masrafları makul ölçülerden çıkıp israf derecesine ulaşır. Medeni hayatın lüks ve alışkanlıkları ve yaşam tarzı kendilerini esir aldığı için bu durumdan kurtulmaları da mümkün olmaz. Bu yüzden kazançlarının tamamı masraflara gider ve sonuçta bu masrafları karşılayamaz hale gelirler ve fakirleşip yoksulluk içine düşerler. Çarşılardaki mallara olan talep azalır, piyasalar durgunluğa girer ve şehrin durumu bozulur.”⁷⁰

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun, toplumsal refahın sağlanmasını nüfus çokluğuna bağladığı gibi, bu refahın ortadan kalkmasını da yine zaman içerisinde meydana gelen nüfus artışına bağlamaktadır. Günümüzde bu duruma örnek olarak Türkiye’de İstanbul kenti gösterilebilir. Bilindiği üzere başlangıçta coğrafi konumu, nüfusu, ekonomik yatırımlardaki etkinliği sayesinde ekonomik cazibe merkezi olan bu kent durmadan göç almaya başlamıştır. Ancak bir süre sonra nüfusun aşırı şekilde artması ve ekonomik yatırımların yetersiz kalması sonucunda, tüm mal ve hizmetlerin fiyatları aşırı artarak pahalı bir kent konumuna gelmiş, insanların yaşam koşullarının bozulmasıyla artık yaşanmak istenmeyen bir yer olmaya başlamıştır. Burada yaşayan insanların farklı kültürel nitelikleri ve yaşam biçimleri ikili bir toplum yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İbn-i Haldun’un görüşleri doğrultusunda değerlendirilirse, bir süre sonra artık insanların terk etmek isteyecekleri bir kent konumuna gelecektir.

Bu durum ortaya şöyle bir sonuç çıkarmaktadır. Başlangıçta kentsel gelişme açısından olumlu etkileri olan nüfus artışının, olumsuz etkilerinin ortaya çıkmaması için; farklı bölgelerde, ekonomik ve sosyal yönden gelişmiş yeni cazibe merkezleri yaratılarak, insanlar buralara yönlendirilmeli, bu yolla dengeli bir dağılım sağlanmalıdır.

---

⁷⁰ a.g.e., s. 508

2.3.4.Malthus'un Nüfus Teorisi

Robert Malthus, klasik iktisat içinde yer almasına rağmen iktisadi düşünce tarihinde nüfus teorisinin ayrı bir önemi olduğundan burada da ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. İbn-i Haldun'un nüfus hakkındaki düşüncelerinin Malthus'un nüfus teorisi ile benzerliği; nüfusun aşırı artışıyla beraber ortaya çıkacak iktisadi buhranlar, hastalıklar ve bunun yaratacağı tahribatlar yönüyledir.

Bilindiği üzere Malthus'un nüfus teorisi; yiyecek maddelerinin aritmetik olarak 1,2,3,4,5,... nüfusun ise geometrik olarak 1,2,4,8,10,... şeklinde artacağını ve bu nedenle eşit olarak artmayan bu iki gücün eşitlenmesi ve nüfus üzerinde sıkı ve devamlı bir kontrolün uygulanması gerektiğini içermektedir. Malthus insanlarla yiyecek maddeleri arasında sürekli bir savaşın var olacağına inanmıştır. Bu nedenle nüfusun artışının engellenmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun yolu olarak ise insanların bilinçli hareket ederek doğum miktarını sınırlamaları, uzun süre bekar yaşamaları ve geç evlenmelerini önermiştir. Bunun yanında verem, açlık, deprem, hastalık ve afetlere savaşlar da eklenerek nüfus fazlasının ortadan kalkacağını savunmuştur. Malthus düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir;

"Şu iki önermenin doğru olduğuna inanıyorum. Bunlardan birincisi yiyeceğin insanın varlığı için zorunlu olduğudur. İkincisi kadın ve erkeğin birbirini arzulamalarının kaçınılmaz olduğu ve hemen hemen mevcut durum içinde kalacak olduğudur. Bu önermelerin doğru olduğunu varsayarsak nüfusun artış gücünün toprağın insanlar için rızık elde etme gücünden sınırsız ölçüde fazla olduğunu söylüyorum. Denetim altına alınmadığı takdirde nüfus geometrik bir oranda artar. Geçimlik gıda maddelerinin artışı ise aritmetik bir oranda gerçekleşir. Kaba bir hesaplama birinci gücün ikinci gücün muazzam ölçüde fazla olduğunu ortaya koyacaktır."⁷¹

Malthus'un bu fikirlerinden insanların sefaletinin sebebinin nüfus artışı ile gıda maddeleri artışı arasındaki uyumsuzluktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Malthus'a göre özellikle tarım sektöründeki azalan verimler karşısında nüfus hızla artmaktadır. Bu

---

⁷¹ William J. Barber, **İktisadi Düşünce Tarihi**, (Çeviren:İhsan Durdu), 2.Baskı, İstanbul, Şule Yayınları, 1997, s. 78

durumda insanları açlığa ve sefaletle sürüklemektedir. Bu tür sefalet insanlık tarihinin her devrinde görülmüş olup, insanlar bu sonu kendileri hazırlarlar. Eğer nüfus artışının önüne geçilmez ise bu türden olaylar kaçınılmazdır.⁷²

2.3.5.İbn-i Haldun'un Nüfus Hakkındaki Düşüncelerinin Değerlendirilmesi

Yukarıda İbn-i Haldun'un kalabalık nüfustan kastının, sadece kuru bir nüfus çokluğu değil üretimde yer alan bir nüfus çokluğu olduğu izah edilmişti. Üretimde yer alan nüfus ona göre umranın gelişmesi için katalizör görevi yapmaktadır. Netice itibariyle nitelikli bir nüfus çokluğundan bahsettiği anlaşılmaktadır. Bu günümüzde de geçerli bir anlayıştır.

Aşağıdaki tablolarda Türkiye de nüfusunun büyük çoğunluğunun yaş ortalamasının 14' ün altında olan şehirler ile yaş ortalaması 14' ün üzerinde yer alan şehirler verilmiştir.⁷³

TABLO-2.3.1:TÜRKİYE'DE 0-14 YAŞ ARASI NÜFUSUN EN YOĞUN OLDUĞU 10 İL

İLLER	İLİN NÜFUSU	0-14 YAŞ ARASI NÜFUS	İL NÜFUSU İÇİNDEKİ PAY	KİŞİ BAŞINA GSMH
VAN	877.524	416.035	% 47	859 \$
BATMAN	456.734	214.317	% 47	1.216 \$
ŞIRNAK	353.197	166.259	% 47	638 \$
AĞRI	528.744	243.801	% 46	568 \$
MUŞ	453.654	206.485	% 46	578 \$
SİİRT	263.676	122.595	% 46	1.111 \$
MARDİN	705.098	315.577	% 45	983 \$
HAKKARİ	236.581	105.653	% 45	836 \$
BİTLİS	388.678	170.458	% 44	646 \$
ŞANLIURFA	1.443.422	639.118	%44	1.008 \$

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistik-Tablo.do?istab_id=210-247

⁷² Çöloğlu, a.g.e., ss. 114-115

⁷³ DİE 2000 yılı Nüfus Sayımı, DİE 2001 yılı Milli Gelir Rakamları, DİE Web Sitesi, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistik-Tablo.do?istab_id=210-247 (Erişim Tarihi:18.09.2006)

TABLO-2.3.2:TÜRKİYE’DE 0-14 YAŞ ARASI NÜFUSUN EN AZ OLDUĞU 10 İL

İLLER	İLİN NÜFUSU	0-14 YAŞ ARASI NÜFUS	İL NÜFUSU İÇİNDEKİ PAY	KİŞİ BAŞINA GSMH
EDİRNE	402.606	81.427	% 20	2.403 \$
ÇANAKKALE	464.975	91.574	% 20	2.335 \$
KIRKLARELİ	328.461	69.378	% 21	3.590 \$
BOLU	270.654	60.891	% 22	4.216 \$
TUNCELİ	93.594	20.603	% 22	1.584 \$
TEKİRDAĞ	623.591	145.374	% 23	2.498 \$
BALIKESİR	1.076.347	247.194	% 23	2.005 \$
BİLECİK	194.326	45.066	%23	2.584 \$
ESKİŞEHİR	706.009	163.900	% 23	2.513 \$
MUĞLA	715.328	164.708	% 23	3.308 \$

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistik-Tablo.do?istab_id=210-247

Görüleceği üzere nüfusun büyük kısmının yaş ortalamasının 14’ün altına düştüğü şehirlerin kişi başına aldığı milli gelir diğer şehirlere göre oldukça düşüktür. Bu durum İbn-i Haldun’un görüşlerini teyit etmekte olup, aktif üretimde yer almayan nüfusun ekonomik bir etkisi olmadığı gibi bilakis olumsuz sonuçlar yarattığı anlaşılmaktadır. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir. Kişi başına geliri düşük olan iller belli bir bölgede yer almakta olup, bunun sebebini yalnızca nüfusa bağlamakta da eksik bir değerlendirme olur. Kamu yatırımlarındaki yetersizlikleri, iklim ve coğrafi etkileri ve eğitimdeki ihmal edilmişlikleri de bu sonucun sebepleri arasında saymak gerekmektedir.

2.4.İbn-i Haldun’a Göre Fiyatlar

İbn-i Haldun’a göre fiyatları oluşturan unsurlar, ücret, kar ve vergi olup, her biri aynı zamanda toplumdaki ayrı bir sınıfın gelirini ifade etmektedir. Her mal ve hizmetin üretiminde emeği temel aldığı gibi fiyatların oluşumunda da ücretleri temel öğe olarak almaktadır.⁷⁴ Ona göre kalabalık olan şehirlerdeki refah ve bolluk, orada yaşayanların mal ve hizmet taleplerini de yükseltir. Bu nedenle talep artığında bunların üretimi için gerekli olan işgücünün fiyatı da artar. Bu nedenle işgücünün fiyatı doğrudan o

⁷⁴ Falay, a.g.e., s. 38

işgücüne olan taleple orantılıdır. Buna bağlı olarak bazı bölgelerde yeni meslek ve sanatların ortaya çıkması da, o bölgedeki refah ve bolluğun neden olduğu talebe bağlıdır.⁷⁵ İbn-i Haldun eserinde değişik başlıklar altında, bir toplumda talebin artmasıyla ortaya çıkan meslekleri; yapı ustalığı, marangozluk, ebelik, terzilik, tıp, çiftçilik vb. ayrı başlıklar altında inceleyerek, toplumda lüks ve bolluğun artmasıyla bunların gelirlerinin artacağını, umranın bozulmasıyla bu meslek ve sanatların gelirlerinin düşeceğini, zamanla da yok olup gideceklerini ifade etmektedir. Eserinde ücretlerin olması gereken alt ve üst sınırları hakkında herhangi bir görüş belirtmemekte, ancak ücretlerin düşmesi durumunda piyasanın durgunlaşacağını, bununda devletin vergi gelirlerini düşüreceğini söylemektedir.⁷⁶

İbn-i Haldun'a göre fiyatı oluşturan ikinci unsur olan kar, alış ve satış fiyatı arasındaki yükselen farktır. Kar, satın alınan malların alış fiyatından daha pahalıya satılması suretiyle aradaki yükselen farktan elde edilen kazançtır. Bu da ya piyasaların havale geçirmesini beklemek veya malları daha yüksek fiyatla satacağı başka bir yere götürmek ya da vadeli olarak yüksek fiyatla satmakla olur. Bu şekilde elde edilen kar asıl sermayeye nispetle az olmakla beraber, malın çok olması durumunda kar büyük olur. İbn-i Haldun ticareti meslek edinen kimselerin cüretkar ve korkusuz olmaları, ya da bir idarecinin makamının koruyuculuğuna sahip olmaları gerektiğini, çünkü genelde insanların başkalarının mallarına karşı aç gözlü olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle bir toplumda yağmanın önlenmesi, ticaretin devam etmesi için sağlam kanunlara ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir.⁷⁷ Bu gün çok uluslu şirketlerin farklı ülkelerde yatırım yaparken, o ülkede demokrasi ve sağlam bir hukuk sisteminin bulunup bulunmadığını göz önünde bulundurdıkları düşünülecek olunursa İbn-i Haldun'un da yaşadığı çağda ticari hayatın gelişmesi için öncelikle hukuk sisteminin gerekliliğinin farkında olduğu anlaşılmaktadır.

---

⁷⁵ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 514

⁷⁶ a.g.e., s. 379

⁷⁷ a.g.e., s. 543

İbn-i Haldun'a göre fiyatları belirleyen üçüncü unsur vergiler olup, malların üzerine vergi konmasıyla fiyatların seviyesi de artar. İzleyen bölümlerde bu konu ayrıca incelenecektir.

2.4.1.Şehirlerde Fiyatların Oluşumu

İbn-i Haldun, şehirlerde fiyatların oluşması, fiyatların düşüklüğü ve yüksekliği konularına da değinmiş olup, bu düşünceleri nüfus hakkındaki düşüncelerinin paralelinde seyretmektedir. İbn-i Haldun lüks malların temel ihtiyaç maddelerinden olmadıklarından, üretimlerinin az olduğunu, ancak şehrin nüfusu kalabalık olduğunda bu mallara olan talebin artacağını, bu talep artışının da bu malların fiyatlarını yükselteceğini söylemektedir. Nüfusu az olan şehirlerde ise iş gücünün azlığından dolayı üretimin az olacağını, bu nedenle gıda maddelerinin de az olduğunu, bununda gıda maddelerinin fiyatlarını yükselteceğini savunmaktadır. Tamamlayıcı malların ise taleplerinin az olması nedeniyle fiyatlarının düşük olacağını ifade etmektedir.⁷⁸

İbn-i Haldun, şehirlerdeki fiyat oluşumu ile kırsal kesimlerdeki fiyat oluşumunun karşılaştırmasını da yapmaktadır. Ona göre şehirlerde pazarlarda malların fiyatlarına vergilerin konması nedeniyle fiyatları da yükselecektir.

“Gıda maddelerinin fiyatlarına çarşılarda veya şehirlerin girişinde sultan adına alınan vergi ve harçlar ile vergi memurlarının kendileri için koydukları harçlar da eklenir. Bu yüzden şehirlerdeki fiyatlar badiyelerdeki fiyatlardan daha yüksektir. Çünkü badiyeler de vergi ve harçlar daha az veya hiç yoktur. Ancak şehirlerde, özellikle de devletin son dönemlerinde vergi ve harçlar oldukça fazla ve yüksektir.”⁷⁹

İbn-i Haldun, tarım arazilerinin verimsiz olması halinde ürün elde etmek için daha fazla emek harcanacağını, bunun da elde edilen ürünün fiyatlarına yansıtacağını, aksine verimli topraklarda daha az emek harcanacağından dolayı bu topraklardan elde

---

⁷⁸ a.g.e., s. 495

⁷⁹ a.g.e., s. 495

edilen ürünlerin fiyatlarının da düşük olacağını ifade ederek, bu konuda yaşadığı dönemdeki Endülüs toprakları ile Berberilerin topraklarını örnek vermektedir.

“Çağımızda bunun örneklerine Endülüs’te çok rastlanır. Hıristiyanlar Endülüs’lü Müslümanların ellerindeki verimli ve güzel toprakları alıp, onları deniz sahillerindeki verimsiz, sert ve kötü toprakların bulunduğu bölgelere sığınmak zorunda bırakınca, Müslümanlar o toprakları ziraata ve ekip dikmeye elverişli hale getirmek için ıslah etmek zorunda kaldılar. Bunun için çok büyük emek harcadılar ve gübrelemek gibi önemli masraflar yaptılar. Onlar da bütün bunları fiyatlara yansıttılar. İşte Hıristiyanların Müslümanları bu sahil bölgelerine çekilmeye mecbur bırakmalarından beri Endülüs’te ki fiyatlar çok yüksektir. Berberilerin yaşadıkları yerlerde ise durum tam tersidir. Oralardaki araziler son derece elverişli ve temizdir. Bu yüzden ekip biçmenin dışında ek bir emek harcamazlar ve masraf yapmazlar. Ayrıca ziraat, genel ve yaygın bir uğraş olduğu için de ürünlerin fiyatları düşük ve ucuzdur.”⁸⁰

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun girdi maliyetlerinin fiyatları artıracığını ifade etmektedir. Aynı şekilde taşıma maliyetlerinin de fiyatları yükselteceğini belirtmektedir. Ona göre uzak veya yolları tehlikeli olan bir yerden mal getirmek tacirlere yüksek karlar kazandıracak olup, ucuz olan fiyatların da aşırı derecede yükselmesine neden olacaktır. Çünkü mesafenin uzaklığı veya tehlikenin büyüklüğü nedeniyle uzaktan ve yolları tehlikeli yerlerden mal getirecekler az olacağı için bu malların miktarı da az olacaktır ve bu durumda fiyatların yükselmesine neden olacaktır.⁸¹

İbn-i Haldun, fiyatların aşırı düşmesinin tacirlerin bu malların ticaretini yapmaktan vazgeçireceğini, ucuzluk devam ettiği sürece malların piyasasının bozulacağını da ifade etmektedir. Aşırı ucuzluk devam ettiği sürece devletin vergi gelirleri düşecek bu da ordunun durumunun bozulmasına yol açacaktır. İbn-i Haldun aşırı ucuzluğun piyasaların durumunu bozduğunu ifade etmekle beraber, aşırı pahalılığın da aynı etkiyi yaratacağını ifade etmektedir. Ona göre piyasalar dengede yürümelidir.

“Aşırı ucuzluk, ucuzluğun devam ettiği malların ticaretini yapanların durumunu tamamen bozduğu gibi, aşırı pahalılıkta aynı etkiyi gösterir. Bazı nadir durumlarda ihtikar yüzünden malın kıymetinin yükselmesiyle büyük faydalar sağlansa da durum böyledir. İnsanların kar ve kazanç elde etmelerinde esas olan bu iki halin (aşırı ucuzluğun ve aşırı pahalılığın) arasında orta

⁸⁰ a.g.e., ss. 495-496

⁸¹ a.g.e., s. 545

bir halin devam etmesi ve piyasaların hızlı bir şekilde havale geçirmesidir. Bunu bilmek ise toplum içinde yerleşmiş olan adetleri bilmeye bağlıdır.”⁸²

2.4.2.İbn-i Haldun’un Arz ve Talep Hakkındaki Düşünceleri ile Mahreçler Kanununun Karşılaştırılması

Görüleceği gibi İbn-i Haldun’a göre piyasada fiyatlar arz ve talebe göre belirlenmekte olup arz ve talebi oluşturan unsurlar ne olursa olsun arz ve talep arasında birbirini etkileme süreci söz konusudur. Yani her talep kendi arzını yaratır ve bu arz da bir talebin ortaya çıkmasına yol açar. “İbn-i Haldun’un talebin arz yaratması yanında özellikle her arzın kendi talebini yaratacağını belirtmesi Jean Baptiste Say’ın Mahreçler Kanununu hatırlatmaktadır.”⁸³ Mahreçler Kanununa göre; bir mal üretildiği zaman sadece bir arz yapılmış olmamakta aynı zamanda üretilen mal miktarı kadar da bir talep yaratılmış olmaktadır. Her arz kendi talebini yaratacağına göre ekonomide toplam talep daima toplam arza eşit olacak elde satılamayan mal fazlası kalmayacaktır. Herkes üretimini ihtiyacı olan mallardan daha fazla satın alabilmek için mümkün olan en yüksek düzeyde gerçekleştireceğinden hiçbir üretim faktörü boşa kalmayacak ve böylece ekonomide tam istihdam sağlanacaktır.⁸⁴ Ancak mahreçler kanunu paranın geçerli olduğu bir ekonomide, bireylerin ellerine geçen paranın bir kısmını tasarruf etmesi halinde ortaya çıkacak talep yetersizliğini izah etmemektedir. Bu eksikliği daha sonra klasik iktisatçılar faiz teorisi ile gidermeye çalışmışlar, artan tasarruflar nedeniyle faiz oranlarının yatırımları artırması sonucu kişilerin tasarruf etmek suretiyle piyasadaki çektikleri gelirlerinin yatırımcılar tarafından yatırım malları alımı için harcanacağını ve böylece toplam harcamalarda bir azalma olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Keynes’te, Mahreçler Kanununu eleştirmiş olup, eleştirisi arz-talep dengesine dayanmaktadır.

“Keynes’e göre Say tarafından ifade edilen her arz kendi talebini yaratır görüşü doğru değildir. Mahreçler Kanununun olarak ifade edilen bu teori tamamen doğru kabul edilemez. Talepte

⁸² a.g.e., s. 550

⁸³ Falay, a.g.e., s. 35

⁸⁴ Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü, 4.Baskı, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1995, s. 291

yetersizlikler olduğu zaman ekonomide dengesizlikler ortaya çıkar. Bu nedenle arzı etkilemek için öncelikle talepteki yetersizliklerin satın alma gücünü artıracak şekilde uyarılması gerekir.”⁸⁵

Bu noktada şunu ifade etmek gerekir İbn-i Haldun’un arz ve talep hakkındaki görüşleri Mahreçler Kanununu hatırlatmaktadır. Ancak Mahreçler Kanununda ciddi eksiklikler olmasına rağmen, İbn-i Haldun’un arz ve talep hakkındaki bu görüşlerinin hiçbir zaman Mahreçler Kanunundaki gibi bir iktisadi analiz seviyesinde ulaştığını söylemek mümkün değildir. İbn-i Haldun’da genel olarak bir arz ve talep kavramı bulunmaktadır. Fiyatların talep tarafından belirlendiğini söylemekte, talebi yüksek olan malların fiyatlarının yüksek olduğunu, talebi düşen malların fiyatlarının da düştüğünü ifade etmektedir. Arz ve talepteki bu durumu da genel olarak nüfusun azlığına ve çokluğuna bağlamaktadır. Üreticisi ve ürün miktarı fazla olan malların fiyatı düşüktür. Üreticisi ve ürün miktarı az malların fiyatları ise yüksektir. Fiyatlar hakkındaki görüşleri kısaca bu şekilde özetlenebilir.

İbn-i Haldun “toplumun ve devletin yıkılmasına yol açan bu zulümlerden daha büyüğü ise zorla insanların ellerindeki malları çok ucuz fiyata satın alıp sonra bu malları onlara çok yüksek fiyatlardan satmaktır.”⁸⁶ demek suretiyle ihtikarı (spekülasyon) şiddetle reddetmektedir. Eserinin bir başka bölümünde ise zirai mahsullerin fiyatlarının yükselmesi için stoklanıp saklanması olan ihtikarı uğursuz bir hadise olarak kabul etmektedir.

İbn-i Haldun’un ekonomik verimliliği arz- talep bağlamında değerlendirmesi, emeği esas almak ve ihtikârı da reddetmesi ahlak temelli bir serbest piyasa ekonomisini doğru bulduğunu göstermektedir. Bu anlamda onu günümüz liberal ekonomistlerine daha yakın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁸⁷

---

⁸⁵ Coşkun Can Aktan, **Yeni İktisat Okulları**, 1.Baskı, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2004, s. 24

⁸⁶ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 383

⁸⁷ Neşet Toku, **İlm-i Umran, (İbni Haldun’da Toplumbilimsel Düşünce)**, 2.Baskı, Ankara, Bilge Adam Yayınları, 2000, s. 148

2.5.İbn-i Haldun'a Göre Değer Ölçüsü

İbn-i Haldun, eserinde değer ölçüsü olan para, altın ve gümüş hakkında da görüşler öne sürmüştür. Bunun yanında insanları konut ve arazi almaya iten saikleri de incelemiş olup, ilgisine binaen bu konuya da bu bölümde değinilmiştir.

2.5.1.Para, Altın ve Gümüş

İbn-i Haldun'a göre devlet iki temel üzerine kurulur. Birincisi asker olarak ifade edilen kuvvet ve asabiyet, ikincisi ise askeri ayakta tutan ve devletin ihtiyaçlarını gideren mal ve paradır. Mal ve paranın yetersizliğini devletin zayıflığının işareti olarak kabul etmektedir. Parayı toplumdaki malların mübadelesini kolaylaştıran ortak payda olarak gören İbn-i Haldun eserinin bir bölümünde en değerli kıymet ölçüsü olarak da altın ve gümüşü anmaktadır. Altın ve gümüşün piyasada yaşanacak havalelerden etkilenmeyeceğini, değerlerini hiçbir zaman yitirmeyeceklerini ifade etmektedir. Altın ve gümüşü fiyatlarındaki bu denge nedeniyle bir değer ölçüsü ve mübadele aracı olarak kabul etmektedir.

“Allah bütün mal ve birikimler için kıymet ölçüsü durumundaki iki madeni (değerli) taşı altın ve gümüşü yaratmıştır. Bu iki maden genelde bütün dünya halkları için birikim ve servet vasıtasıdır. Bazı durumlarda altın ve gümüşün dışındaki şeyler de biriktirilse bile onların biriktirilmesindeki amaç bu ikisini elde etmek içindir. Çünkü altın ve gümüşün dışındaki şeylerde zaman zaman piyasaların havale geçirmesi (yani beklenmedik şekilde değerlerinin düşüp çıkması) söz konusu olur. Bu altın ve gümüş için söz konusu değildir.”⁸⁸

İbn-i Haldun'un altın ve gümüşten başka madenlerin kıymetlerinin yükselip alçaldığını ifade etmesini altın ve gümüşün fiyatının sabit olmasını savunduğu şekilde değerlendirmek mümkündür.⁸⁹

Esas itibarıyla İslam dininde mal ve hizmetlerin parasal değer ölçüsü toplumun insiyatifine bırakılmamış, değişmeyen, sabit bir parasal birime bağlanmıştır ki

⁸⁸ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 521

⁸⁹ Falay, **a.g.e.**, s. 37

bu altın ve gümüşür. İbn-i Haldun'da da aynı düşüncenin var olduğu anlaşılmaktadır. Altın sisteminde para, tam olarak altına dayanır. Yani insanlar bizzat altın ile alış-veriş yaparlar veya altına dönüştürülebilir kağıtlar ve mali evraklar ile muamele yaparlar. İbn-i Haldun'da altın ve gümüşü fiyatlarındaki bu nispi denge nedeniyle bir değer ölçüsü ve mübadele aracı olarak görmektedir.⁹⁰

İbn-i Haldun, piyasadaki para arzının azlığının veya çokluğunun piyasa dengelerini etkileyeceğini düşünmektedir. Ona göre bir ülkede lüks ve sefahatin artması harcamaları artırır bu da yeni vergilerin konmasına yol açar. Alınan vergiler ise giderleri karşılayamaz hale gelir. Bunun üzerine devlet zorla halkın mallarına el uzatmaya, yapılan her alış veriş için yeni vergiler koymaya başlar.⁹¹ Ancak idarecilerin halkın paralarına bu şekilde el koyması halk için bir kayıp olacağından bu zaman içerisinde hem yönetici kesim hem de halk için yeni gelir yaratılmamasına yol açacaktır.

İbn-i Haldun'a göre yeni vergilerin konması piyasadan para çekmek anlamına geldiği için para azlığında ekonomi durgunlaşır. Para yetersizliği devletin zayıflamasına neden olur. Oysa devlet asker yetiştirmek ve beslemek için paraya muhtaçtır. Bu nedenle devlet gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başlar. Belli bir noktadan sonra devlet başkanı kötü gidişatı durdurmak için para harcamaya dayalı politikaları uygulamaya başlar. Böylece harcamalar ve askerlerin maaşını karşılayabilmek için daha fazla paraya gereksinim duyar.⁹² Toplanan vergiler maaş olarak dağıtıldığında bu artış her birinin lüksünü ve harcamalarını artırır. Ancak buna karşılık devleti koruyanların (ordunun) sayısı da maaşların artışından önceki sayının altına iner. Sonra lüks ve israfın artışına bağlı olarak maaşlar yeniden artırılır ve aynı şekilde ordunun sayısı da düşer. Bu durum ordunun sayısı en aza ininceye kadar defalarca tekrar eder. Böylece devletin korunması zayıflar, yönetim kuvvetten düşer ve bu durum komşu devletlerin veya kendi yönetimi altındaki kabilelerin ve asabiyetlerin cesaretini artırır. Sonuçta Allahın bütün mahlûklar

---

⁹⁰ a.g.e., s. 37

⁹¹ İbn-i Haldun, a.g.e., s. 393

⁹² İbn-i Haldun, a.g.e., ss. 393-394

için takdir etmiş olduğu yok olmak kaderi onun için de gerçekleşir.⁹³ Halktan toplanan paralar yine halk için değil de belli bir kesim için harcandığından kötü gidişatın önüne geçilmez. Paranın yönetici kesimin elinde toplanması yeni gelirlerin yaratılamaması demektir.

İbn-i Haldun'a göre devlet, paraları ve gelirleri kendisine saklamak için, ya da elinde para bulunmadığı için gerekli yerlere harcama ve ödeme yapmazsa, sonuçta piyasada durgunluk hakim olur, ticaretten elde edilen kazançlar düşer ve vergilerde azalır. Para ve mallar, devlet ve halk arasında dönüp durmalıdır. Para ve malların devletin elinde kalması durumunda halk yoksulluğa düşer. Vergide de gelir sağlayamayan Devlet, bu defa ekonomik hayata girmek ister. Üreticilerden mallarını değerlerinin altında almaya, tüketiciye fahiş karla satmaya çalışır. Bunun sonucu üretici üretimden, tüccar ticaretten vazgeçer. Tüketiciler şehirden kaçış yolları arar.⁹⁴ Devlet bunun da fayda etmediğini görünce, önce yakınındaki varlıklı kişilerden başlayarak herkesin malına ve mülküne el koyar.⁹⁵ Bu da vatandaşların yönetimden yüz çevirmesine, dış güçlerle ittifak yapılmasına, ekonomik hayatın durmasına ve devletin ortadan kalkmasına yol açar.

Görülüyor ki İbn-i Haldun'a göre vergi, kazanç ve piyasadaki para miktarı arasında müdahale edilmemesi gereken sınır aşıldığında, insanların teşebbüs arzusu zayıflamakta ve bu durum uzun vadede devleti ortadan kaldırmaktadır.

2.5.2.Merkantilist İktisadi Düşünceye Göre Değer

İbn-i Haldun'un devletin gücü (asabiyet), altın ve gümüş hakkındaki düşünceleri ile Merkantilist iktisadi düşünce arasında benzerlikler bulunmaktadır. Merkantilistlere göre altın ve gümüş gibi madenler bir ülkenin siyasi ve ekonomik gücünün başlıca kaynağıdır. Değerli madenlere sahip olmak zengin olmakla ve servet

⁹³ a.g.e., s. 239

⁹⁴ a.g.e., s. 373

⁹⁵ a.g.e., s. 393

sahibi olmakla eşdeğerdir. Merkantilizmin dayandığı felsefelerin başında paraya dayalı ticaret felsefesi gelir. Bu düşünceye göre ülkelerin zenginliğinin yegane kaynağı o ülkenin altın ve gümüş gibi değerli maden miktarına bağlıdır. Para yani altın ve gümüş zenginliğin tek kaynağıdır. Bu madenler uzun sürede bozulmayan ve değerini kaybetmeyen madenlerdir⁹⁶

Görüleceği üzere Merkantilistler bir ülkenin gücünü sahip oldukları altın ve gümüş miktarına bağlı olarak değerlendirmişlerdir.

İbn-i Haldun'un para arzı hakkındaki düşünceleri de Merkantilist iktisadi düşünceyi anımsatmaktadır. Merkantilistlere göre de ticari çıkarlar para arzının genişletilmesine bağlıdır. Aynı ekonomiden para ekonomisine geçiş, ulusal devletlerin gücünü devam ettirmek için ordu besleme, artan üretimi genel fiyat seviyesini düşmeden satabilme bunu gerektirmektedir. Eğer para arzı genişlemezse genel fiyat seviyesi düşer, gerçek faiz haddi, parasal faiz haddinden daha yüksek olur. Alacaklılar kazanır, borçlular kaybeder. Bunun ekonomi üzerinde deflasyonist bir etkisi olur. Aksine para arzı genişler, genel fiyat seviyesi yükselirse, borçlular kazanır.⁹⁷

2.5.3.İbn-i Haldun'a Göre Gayrimenkul Yatırımları

İbn-i Haldun, eserinde gayrimenkul yatırımlarına da değinmiştir. Ona göre refah ve bolluk içinde olan insanların gayrimenkul ve arazi edinmelerinin amacı, öldükten sonra geride bırakacakları çocuklarının geçimini garantiye almak içindir. Yoksa insanlar gayrimenkullerden büyük servetler elde etmek, ya da lüks ve bolluk içinde yaşamak için gayrimenkullere yatırım yapmazlar. Çünkü gayrimenkuller ve arazilerden elde edilecek gelirler, sahibinin ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli değildir. Bu gelirler ancak zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilir.

---

⁹⁶ Çöloğlu, a.g.e., s. 40

⁹⁷ Kazgan, a.g.e., s. 36

İbn-i Haldun, insanın gayrimenkullere sahip olmasının, bunların değerlerinin yüksek olmasından dolayı bir anda değil uzun bir zaman sürecinde, miras yoluyla veya piyasaların havale geçirmesi sırasında bunların değerinin düşmesi nedeniyle mümkün olabileceğini söylemektedir. Ona göre bir devletin son zamanları ile yeni kurulan bir devletin ilk dönemlerinde istikrarın bozulması, güvenliğin ortadan kalkması nedeniyle gayrimenkullerin değeri aşırı bir şekilde düşer. Ancak şehirler canlanıp, insanların gayrimenkullerden ve arazilerden beklediği faydalar arttığı zaman bunlara olan talep artar. Bu durumu şu şekilde ifade etmektedir.

“[...]Bu aşamada gayrimenkullerin ve arazilerin değerleri çok büyük bir artış gösterir ve başlangıçta sahip olmadığı bir öneme sahip olur. İşte piyasaların havale geçirmesinin anlamı budur. Sonuçta onların maliki olan kişi şehrin en zenginlerinden biri haline gelir. Ancak bu zenginliği çalışıp kazanmasının bir sonucu değildir. Çünkü onun gücü böyle bir zenginliği elde etmeye yetmez.”⁹⁸

İbn-i Haldun’un gayrimenkullerle ilgili bu görüşleri günümüzde de halen geçerliliğini korumaktadır. Daha önce yerleşim yeri değilken, imar programlarında yapılan değişikliklerle imara açılan bölgelerde gayrimenkul veya arazi fiyatları aniden yükselbilmektedir. Veya hiçbir ekonomik değeri olmayan bir bölgede bir hastane, yol, yüksekokul, ya da büyük bir süpermarket açılması durumunda bu bölgede bulunan gayrimenkul ve arazilerin değerinde aşırı bir artış olabilmektedir. Hatta bu yatırımlar nedeniyle değerinde aşırı bir artış meydana gelen gayrimenkullerin sahiplerinden şerefiye adı altında vergide alınmaktadır. Bazen aksi durumlarda söz konusu olup, çok büyük bir değere sahipken, o bölgede güvenliğin azalması veya deprem bölgesi ilan edilmesi nedeniyle bazı gayrimenkullerin ve arazilerin değerinde aşırı bir düşüş olabilmektedir.

Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen insanları gayrimenkul yatırımı yapmaya iten eğilim ve etkilerde bir değişme yaşanmadığı anlaşılmaktadır.

---

⁹⁸ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 500

III.BÖLÜM

İBN-İ HALDUN'UN MALİ DÜŞÜNCELERİ

3.İBN-İ HALDUN'UN MALİ DÜŞÜNCELERİ

Bu bölümde İbn-i Haldun'un mali düşünceleri incelenmiştir. İbn-i Haldun'un mali düşünceleri esas itibariyle iktisadi düşüncelerinin bir uzantısı şeklindedir. Tek bölümde bir bütün halinde değerlendirmekte mümkündür. Ancak konunun izahında kolaylık sağlaması açısından ayrı bir bölüm altında incelenmesi tercih edilmiştir. Mali düşünceleri; politik ve ekonomik devreler, devletin görevleri ve ekonomideki yeri, kamu maliyesi üzerine düşünceleri olmak üzere 3 ayrı başlık altında değerlendirilmiştir.

3.1.İbn-i Haldun'a Göre Politik ve Ekonomik Devreler

Devri hareketler, ekonomideki devamlı dalgalanmaları ifade eder. İktisadi devre refaktan başlar, daralma çöküntü, canlanma safhalarından geçerek yeniden refaha döner. Bu gün maliye politikasında geçerli olan görüş, bir ekonomideki milli gelir, üretim, istihdam ve fiyatlar genel seviyesindeki iniş ve çıkışların kendiliğinden meydana gelmediği, bu olayların insanların bilinçli olarak aldıkları kararlar ve yaptıkları seçimler yani tercihlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığı şeklindedir.⁹⁹

İbn-i Haldun'a göre de bir toplumda dönem dönem yaşananlar farklıdır. Toplum bir dönem siyasal açıdan huzurlu, ekonomik açıdan dengede iken, bir başka dönemde politik ve ekonomik sebeplerle toplumsal bir buhran yaşanabilmektedir.

3.1.1.Devletlerin Toplumsal Yaşamda ve Ekonomide Geçirdikleri Aşamalar ve Nedenleri

İbn-i Haldun' da tıpkı günümüz devri hareketler teorisinde olduğu gibi bir düşünce hakimdir. Eserinde devletlerin gerek siyasi gerek ekonomik yönden yaşadığı

---

⁹⁹ İsmail Türk, **Maliye Politikası**, 8.Baskı, Ankara, Sevinç Yayınevi, 1989, ss. 127-128

devreleri ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Ona göre insanların bir ömrü olduğu gibi devletlerin de bir ömrü vardır. Bir gün mutlaka son bulur. Bu sürenin de genel olarak 120 yıl olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda ekonomik gelişmenin de bir üst sınırı vardır ve ondan sonra duraklama ve gerileme başlar. Ancak ekonomik devrelerle ilgili görüşleri eserinin bir bölümünde değil de geneline serpiştirilmiştir. Ancak günümüz anlayışına uygundur.

Eserin de bir devletin geçireceği dönemleri 5 aşamada ele almaktadır.¹⁰⁰

Birinci aşama; Bu dönem devletin kurulduğu vergilerin alındığı, asabiyet duygusunun henüz korunduğu ve devletin iyi korunduğu bir dönemdir.

İkinci aşama; Siyaseten diktatörlüğün hâkim olduğu dönemdir. Devletin başındaki kişi tüm yetkileri kendinde toplamıştır. Asabiyet duygusu devletten uzaklaştırılmıştır. Lider yönetime kendi asabiyetinden olan kişileri değil de yabancıları almaya başlamıştır. Tek bir otoritenin olmasının sağladığı bir huzur ortamı hâkimdir.

Üçüncü Aşama; Devlette tamamen sükûnetin ve huzurun hâkim olduğu dönemdir. Vergiler düzenli toplanmakta, gelir giderler kontrol altında tutulmaktadır. Şehirleşme olmakta, görkemli binalar yapılmakta, üretim, halkın zenginliği ve refahı artmaktadır. Halkın refah ve zenginliği kılık kıyafetlerine sirayet etmekte, sanat eserleri vücut bulmaktadır.

Dördüncü Aşama; Halkın elindekilerle yetinmeye başladığı, barışın hâkim olduğu dönemdir. İbn-i Haldun bu dönemi kanaatkarlık dönemi olarak adlandırmaktadır.

Beşinci aşama; Ölçsüzce harcamaların ve israfın başladığı dönemdir. Zevk, eğlence, lüks ve konfor artmıştır. Lüks harcamalardan dolayı askerlerin sayısı azalır, kalanların da ihtiyaçları gereği gibi karşılanmaz. Askeri harcamalara yeterince pay ayrılmaması sonucunda devlet, askeri yönden güçsüzleşir ve düşman devletlerinin

---

¹⁰⁰ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 249

saldırılarına açık hale gelir Devlet yönetiminin israf içinde bulunması, fazla harcamaları karşılamak amacıyla halkın vergi borcunu arttırır. Ayrıca vergi alanlarını da arttırır. Yani her türlü alışverişten, pazarlara giriş çıkışa kadar her alana ve iktisadi faaliyete vergi koyar. Vergilerdeki bu artışlar halkın devlete olan güvenini sarsar. Bu durum birçok esnaf ve zanaatkarın işini bırakması sonucunu doğurur. Bu takdirde vergi yükümlülerinin azalması nedeniyle vergilerde de azalmalar görülür. Vergilerin azalması vergi oranlarının arttırılmasını doğurur. Böylece bu yapı kısır döngü içerisinde devam eder. Sonuçta devlet ekonomik olarak zayıflar. Bunun sonucu yıkımdır. Kurtuluşu da yoktur.

Burada İbn-i Haldun'un bir ekonominin ya da daha geniş anlamıyla bir ülkenin yaşamış olduğu devri hareketleri 3 nedene bağladığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, toplumun lideri, ikincisi toplumların ahlakı, üçüncüsü ise ekonomik durumdur. İbn-i Haldun, devlet ile lider arasında çok sıkı bir bağ kurmuş olup, devletin geleceğini lidere bağlamıştır. Devletin büyüüp gelişmesi, olgunluğa ermesi ve halkın yönetiminden hoşnut olup onu desteklemesi lidere (hükümdara) bağlıdır. Bunun için hükümdarın halkın iyiliğini düşünmesi, onlara karşı yumuşak olması, affedici olması gerekir. Aksi halde halkın devlete karşı olan güveni sarsılır ve devlet yapısı bozulur ve hükümdarlık yıkılır. İbn-i Haldun, kurulan bir devletin yaşaması için siyasi ve toplumsal ahlakın gerekliliği üstünde durmuştur. Bir toplumda sadeliğin terk edilmesi, lüks, sefahat ve israfa dalınması ile toplumsal çöküntünün başlayacağını düşünmektedir. Ekonomik durumu ise vergi oranlarının yüksek ve düşük olması, ücretlerin yüksek ya da düşük olması, aşırı ucuzluk ya da aşırı pahalılık olması gibi nedenlerle eserinde farklı başlıklar ya da konular arasında incelemiştir.

Eserinde devletin aşamalarını yukarıdaki gibi düzenli olarak anlatan İbn-i Haldun, farklı bölümlerde bu dönemlere ait iktisadi özelliklere değinmektedir. Örneğin eserinin bir başka bölümünde; devletin başlangıcında halka yüklenen vergilerin az olduğunu, ancak buna karşılık toplanan vergilerin miktarının çok olduğuna değinmektedir. Ancak devletin ileri dönemlerinde halktan toplanan vergilerin

oranlarının yükseltildiğini, zamanla vergi oranlarının yükseltilmesinin toplam vergi gelirlerini azalttığını, halkında yüksek vergilerden dolayı üretimden el çekeceğini, bununda yıkılışı getireceğini ifade etmektedir.

“Bil ki devletin başlangıcında halka yüklenen vergiler az ancak toplanan vergilerden elde edilen yekûn çoktur. Bunun sebebi şudur. Devletin başlangıçta dinin emirlerine göre hareket ediyorsa, halka sadece zekat, haraç ve cizye gibi şer’i vergileri yükler. Ki bunlar da hafif vergilerdir. Aynı şekilde tarım ürünlerinden, hayvanlardan alınan zekatın, haracın, cizyenin ve diğer bütün şer’i vergilerin miktarı da azdır. Bunlardan her birinin aşılmayacak sınırları vardır....Bu yüzden halkın toplam mallarından alınan vergi miktarı çok azdır. Miktar az olunca insanlar şevkle çalışır. Ülke mamur hale gelip kalkınır, üretim artar ve müreffeh bir yaşama kavuşurlar. Ülke mamur hale gelip kalkınca da vergi alınacak malların sayısı artar ve böylece elde edilen toplam vergi çoğalır.”¹⁰¹

Bu ifadeleriyle bir devletin ilk dönemlerindeki vergi toplanmasını anlatan ve ilk dönemlerde alınan vergi oran ve usullerini ideal olarak gördüğü anlaşılan İbn-i Haldun, eserinin bir başka bölümünde çöküş dönemlerine ait vergi toplanmasını da aşağıdaki gibi anlatmaktadır.

“Devletin son zamanlarında halka yüklenen vergiler öyle bir seviyeye ulaşır ki (ticaret ve üretimden) elde edilmek istenen bütün beklentilerin yok olmasıyla çarşılar tamamen kesada uğrar. Bu durum toplumun (umranın) bozulup zayıflamasına yol açar ve sonuçta bunun zararını da devlet çeker. Devlet tamamen yıkılıp yok olana kadarda vergilerdeki bu artış devam eder.”¹⁰²

İbn-i Haldun’un burada kastettiği kesat kavramı, iktisadi buhranlar deyimini hatırlatmakta olup, ekonominin kendine has kanunları olduğunun, herhangi bir zorlamanın da ekonomik hayatı alt-üst edeceğinin farkında olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.İbn-i Haldun’a Göre Devletin Görevleri ve Ekonomideki Yeri

İbn-i Haldun’a göre Devletin varlığı sosyal hayatın bir gereğidir. İnsanlar, yaşamlarını devam ettirebilmek için bir araya gelmek ve hemcinsleriyle yardımlaşmak

---

¹⁰¹ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 369

¹⁰² **a.g.e.**, ss. 373-374

zorundadır. Bu da ancak devletin varlığı ile mümkündür. Bunun yanı sıra İnsanlar, bir araya gelmeleri ve dayanışma içine girmelerinden sonra birbirinin saldırılarından korunmak için bir yasadışıya (devlete) muhtaçtırlar. İnsanların birbirine yönelttikleri saldırıları engelleyen bir güç olmadan güvenlik içinde yaşamaları imkânsızdır. Devlet olmadığı takdirde onları bu saldırılardan kimse koruyamaz. Bu nedenle İbn-i Haldun devletin varlığını zorunlu görmektedir. Devletin varlığını bu şekilde zorunlu gören İbn-i Haldun devlete bir takım görevlerde yüklemektedir. İbn-i Haldun'un, devlete yüklemiş olduğu görevler günümüz sosyal devlet anlayışına uygundur. Bu devlet, tüm korunmaya muhtaç kesimlerin koruyucusu, kendini tüm halkın refah ve mutluluğunu sağlamakla görevli sayan devlettir. Bu yaklaşım içerisinde İbn-i Haldun; sağlık ihtiyaçlarını karşılamak, ülkeyi imar etmek, din işlerini düzenlemek, eğitim hizmetini sunmak, halkı kötülüklerden alıkoyup iyiliğe yöneltmek, yiyecek ve içecek maddelerinin temiz ve sağlığa uygun olup olmadıklarını denetlemek, ticari faaliyetleri denetlemek ve bunlara benzer diğer hususları yerine getirmeyi devletin görevleri arasında saymıştır. Ancak devlete bu şekilde görevler yükleyen İbn-i Haldun, devletin doğrudan ekonomiye müdahalesini tehlikeli görmekte, bunun mali yapıyı bozacağını söylemekte, mali yapının bozulmasının da devleti yıkan sebepler arasında saymaktadır. Aşağıdaki bölümde İbn-i Haldun'un devletin ekonomi içindeki rolü ile ilgili düşüncelerine değinilmiştir.

3.2.1.Devletin Ekonomide Rolü, Müdahaleciliğin Nedenleri ve Sonuçları

İbn-i Haldun düşüncesinde devletin ekonomideki rolü belirleyici ve açıktır. Ancak bu belirleyicilik devletin en büyük pazar olması dolayısıyladır. Devlet harcama yaptıkça piyasa canlanır. Ancak devletin bizzat kendisinin ekonomiye girmesi sonucunda iktisadi düzen alt üst olur.

İbn-i Haldun, devletin tek gelir kaynağının vergiler olması gerektiğine inanmaktadır. Devlet vergi almalı ve adaletli davranmalıdır. Bu durumda halk üretime yönelir. Üretimin artması da devletin vergi gelirlerinin artmasını sağlar.

İbn-i Haldun'a göre devletin lüks ve israf nedeniyle harcamalarının artması durumunda gelirleri giderlerini karşılamaz hale gelir. Bu durumda devlet yeni gelir kaynakları bulma düşüncesiyle doğrudan ekonomik hayata girer. Ama devletin ticaretle meşgul olması halka zarar verir ve uzun dönemde vergi gelirlerinin düşmesine yol açar. Eserinde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir.

“Bu amaçla devletin başvurduğu bir başka yol ise hükümdar adına gelir sağlama adı altında ticaret ve ziraatla iştiğal etmektir. Devleti buna heveslendiren şey sermaye oranında kar elde edilmesine rağmen tacirlerin ve çiftçilerin sahip oldukları miktardaki sermaye ve mallarla büyük kazançlar ve hasılat elde etmeleridir. İşte bu şekilde devlet hayvancılık ve ziraat yapar, elde ettiği ürünlerin satışıyla piyasaya girer ve böyle yapmakla da vergileri ve gelirleri artırdığını düşünür. Oysa devletin böyle bir yola başvurması çok büyük bir yanlış ve pek çok açıdan halkın zarar etmesine sebep olmaktadır.”¹⁰³

Bu düşüncelerle devletin iktisadi hayata girmesinin sakıncalarına değinen İbn-i Haldun, devamında bu müdahalenin ortaya çıkaracağı olumsuz sonuçları anlatmaya başlar. Ona göre en büyük olumsuzluk, devletin iktisadi hayata müdahalesinin rekabet ortamını kaldırmasıdır. Çünkü ticari hayata yer alan kişilerin sermayeleri sınırlı ve birbirine denktir. Ancak devletin çok büyük bir sermaye ile iktisadi hayata girmesi rekabeti tamamen ortadan kaldırır. Devletin elde ettiği ürünleri ve diğer ticari malları vaktinden önce yüksek fiyatlarla piyasaya sürmesi durumunda hem halk, hem tüccarlar, hem de çiftçiler bu durumdan zarar görür. Bu durumun sonuçlarını şu şekilde anlatmaktadır.

“Zamanla bu duruma düşenlerin sayısı çoğalır, halk zorda kalır ve kar edemez duruma gelir. Böylece üretim ve ticaretteki beklentilerini tamamen kaybederler. Bu ise vergi düzeninin bozulmasına ve giderlerin azalmasına yol açar. Çünkü vergilerin büyük bir bölümü özellikle de alım satımlar için vergi konmasından sonra tüccarlardan ve çiftçilerden toplanır. Dolayısıyla eğer çiftçiler ekip biçmeyi bırakır, tüccarlarda ticareti terk ederlerse, vergi gelirleri tamamen kaybolur veya fahiş oranda azalır. Eğer hükümdar vergi gelirleri ile ticari hayata girerek elde ettiği az miktardaki karını karşılaştırırsa ticaretten elde ettiği karın vergi gelirlerine göre çok az

---

¹⁰³ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 373

olduğunu görür. Elde edilen karın fayda sağlayacak boyutlarda olduğu kabul edilse bile bu alışverişlerinden dolayı büyük bir oranda bir vergi gelirinden mahrum kalmış olur.”¹⁰⁴

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun, ticaretin ve üretimin halk tarafından yapılması durumunda, devletin ticaret yapmak suretiyle elde edeceği kardan çok daha fazlasını vergi olarak elde edebileceğini savunmaktadır. Yine İbn-i Haldun, devletin siyasi güç ve otoritesine bir de iktisadi gücün eklenmesi durumunda ortaya otoriter uygulamaların çıkacağını söylemektedir. Bu durum ona göre bireysel hak ve özgürlükler için bir tehlikedir. Örneğin devlet ve yöneticiler çiftçilik yapmaya başlarsa, bir süre sonra siyasi güçlerini kullanarak, fiyatların serbestçe oluşmasına engel olurlar ve kendileri fiyatları tayin ve tespit etmeye kalkarlar. Yani halkı, kendi istedikleri ve tespit ettikleri fiyatlardan mal almaya ve gene kendi istedikleri seviyeden mallarını satmaya zorlarlar. Bu uygulamalar tüm halkın iktisadi durumunu alt üst eder. Zulüm ve haksızlıklara yol açar.

“Diğer taraftan ticaret ve ziraatla iştilal eden emirlerin ve idarecilerin gelecekleri son nokta şöyle olacaktır. Tacirlerden ve çiftçilerden ellerindeki ürünleri ve malları diledikleri fiyatlarla satın almak, sonra da vakti geldiğinde bu malları halka istedikleri fiyatlardan satmak. Böyle yapmak birincisinden daha tehlikelidir ve halkın durumunu tamamen bozar.”¹⁰⁵

Bu görüşleriyle İbn-i Haldun, Devletin bizzat üretim ve ticaret sahasına girmesiyle kendi halkının karşısına çıkacağını ve onların önünü keseceğini açıkça savunmaktadır. Kısaca özetlenecek olunursa; İbn-i Haldun’a göre Devletin bizzat ticaret ve sanayiye girerek faaliyette bulunması, diğer üreticilere ve tüccarlara karşı haksız rekabet oluşturur. Bu durumda rekabete dayanamayanlar üretim ve ticaretten çekilmeye başlarlar. Ticaret, zanaat ve çiftçilikle uğraşan ve ülkeyi imar edenlerin çalışma ve geçim temin etme haklarına ve faaliyetlerine, bizzat devlet ve devlet adamları tecavüz etmiş olur. Devletin iktisadi hayat girmesi, halktaki çalışma ve üretme şevkini kırar, sonunda iktisadi hayat çıkmaza girer, buhranlar doğar ve yıkıma doğru gidiş başlar. Devletin ticaretle uğraşması mamul fiyatlarını da artırarak pahalılık yaratır. Bu işten

---

¹⁰⁴ a.g.e., s. 374

¹⁰⁵ a.g.e., s. 374

önce halk, en sonunda devlet de zararlı çıkacaktır. Çünkü devletin bu işlere girmesiyle ortaya çıkan iktisadi faaliyetlerdeki gerileme ve üretim kaybı ile refah kaybı, zaman içinde vergi kayıplarını da büyütecektir. Devletin iktisadi faaliyete girerek kazandığı para, kaybettiği vergi gelirine nispetle hiç olacaktır.

İbn-i Haldun yine eserinin bir bölümünde, hükümdarı (devlet) bazen yakın çevresinin ve meslek erbaplarının ticarete zorladıklarını ifade etmektedir.¹⁰⁶ Bu kişilerin bundan maksatları hükümdarla birlikte bu işleri yapmak, böylece elde edilen kardan alacakları pay ile kısa yoldan servet sahibi olmaktır. Ancak yukarıda anlatıldığı üzere mallar, yine halk içindir. Toplum içinde dolaşmayıp, yalnızca devletin ya da bazı kişilerin elinde kalan mallar (para) bir süre sonra devletin çökmesine yol açar. Çünkü servetin sadece belli kesimlerin elinde toplanması durumunda halk yoksulluğa düşer. İbn-i Haldun bu şekilde ortaya çıkacak bürokratik hakimiyete karşı çıkmakta, bunun gelir dağılımında dengesizliklere yol açacağını, bir süre sonra toplumun sonuna neden olacağına işaret etmektedir.

3.2.2. Adam Smith'e Göre Devletin Ekonomideki Yeri

İbn-i Haldun'un devletin iktisadi hayattaki rolü, kişisel yatırımlar, rekabet ve vergi ile ilgili bu düşünceleri Adam Smith'i hatırlatmaktadır. Adam Smith'de Devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkmış, serbest ticareti ve vergide adaleti savunmuştur. Smith devletin iktisadi faaliyet alanından çekilmesini ve bu faaliyetleri fertlere bırakmasını teklif eder.¹⁰⁷

Ona göre, devlet iyi bir girişimci değildir. Çünkü asıl görevi kamu yararını korumak olan devlet kâr amacı ile halka hizmet amacını birlikte yürütmek isteyecektir. Bu ise, ticaret amacıyla yapılan devlet girişimlerinin kârlı işletilmelerine engel olacaktır. Kar amaçlı girişimlerin kişilere ve onların kurdukları ortaklıklara bırakılması ekonomik

---

¹⁰⁶ a.g.e., s. 375

¹⁰⁷ Çöloğlu, a.g.e., s. 110

kaynakların daha rasyonel kullanılmasını sağlar. Kişiler kendi çıkarlarına göre hareket etseler bile rekabetin varlığı toplumun sömürülmesine imkân vermeyecek, özel girişimlerin toplum yararına işlemlerini sağlayacaktır.

“Smith devletin iktisadi hayata doğal serbestliği bozmadan müdahale etmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre devletin sadece 3 görevi vardır. Birincisi dış güvenliği sağlamak, ikincisi iç güvenliği sağlamak, üçüncüsü bireylerin yapmakta yarar sağlamayacakları kamu işlerini yapmak. Devlet faaliyetlerini bu üç faaliyetle sınırlamalıdır.”¹⁰⁸

Devletin yukarıda belirtilen görev ve hizmetlerini yerine getirebilmesi için mali desteğe ihtiyacı vardır. Bu mali desteğin kaynağı vatandaşın devlete ödediği vergilerdir.¹⁰⁹ Smith; adil, tarafsız ve düşük oranlı bir vergi sistemini öngörmekte olup, bu düşünceleri, izleyen bölümde ayrı bir başlık altında anlatılacak İbn-i Haldun’un vergi hakkındaki görüşleriyle tamamen uyumaktadır. Adam Smith’e göre yüksek oranlı vergiler, bazen vergiye tabi malların tüketimini azaltmak, bazen de vergi kaçakçılığını teşvik etmek suretiyle, vergi oranlarının düşük olması halinde sağlanacak hasıllardan daha düşük bir hasılat sağlar. Gelirin azalması, tüketimin azalmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmışsa, çözüm yollarından birisi de vergi oranlarını indirmektir.¹¹⁰

İbn-i Haldun’un iktisadi hayatın devamında tıpkı Adam Smith’de olduğu gibi devlet müdahalesinin sınırlı olması gerektiği düşüncesinde olduğu, devlet değil birey eksenli bir bakış tarzına sahip olduğu açıktır.

Genel hatlarıyla bakıldığında liberalizmin savunduğu bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler düşüncesinin aynı şekilde İbn-i Haldun’da da mevcut olduğu, piyasaya hiçbir şekilde müdahil olunmaması gerektiği, piyasanın kendi dinamikleri olduğuna inandığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸ **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, 4.Baskı, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1995, s. 52

¹⁰⁹ Çöloğlu, **a.g.e.**, s. 112

¹¹⁰ Aktan, **a.g.e.**, s. 59

3.2.3.İbn-i Haldun'un Devletin Ekonomideki Yeri ile İlgili Düşüncelerinin Günümüze Göre Değerlendirilmesi

İbn-i Haldun'un devletin ekonomideki yeri ile ilgili düşünceleri günümüz anlayışına da tamamen uygundur. Bilindiği üzere dünyada 1929 yılında ortaya çıkan büyük kriz sonrasında kamu kesiminin ekonomi içindeki etkinliğinin artırılması düşünceleri hakim olmuştur. Ekonomiyi yeniden canlandırmak için o güne kadar geçerli olan klasik iktisat anlayışı sorgulanmış, Keynesyen iktisat politikaları uygulanmaya başlanarak, devletin iktisadi yaşamdaki rolü ve ağırlığı artmıştır.

“Keynes’e göre ekonomiye çok dolaylı bir müdahale yolu olan para politikası tam istihdama erişmek için yetersizdir. Devlet daha dolaysız maliye politikası ile ekonomiye müdahale etmelidir. Hatta tam istihdama erişmek için yatırımların sosyalleştirilmesi tek yol olabilir. Ayrıca devlet çeşitli önlemlerle tüketim eğilimini de etkileyebilir”¹¹¹

Ancak 1970’li yıllardan itibaren özellikle petrol fiyatlarında yaşanan artışla birlikte ortaya çıkan kriz sonucunda Keynesyen politikalar, kamu müdahaleciliği ve kamu girişimciliği ciddi bir biçimde sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle Klasik iktisadın yeniden yorumlanması ile ortaya çıkan, monetarizm, arz yönlü iktisat teorisi, rasyonel beklentiler teorisi gibi iktisadi ekoller¹¹² meydana gelen krizi, serbest piyasa mekanizmasının sağlıklı olarak işlemlerini engelleyen unsurların varlığına bağlamışlar, bu bakımdan en büyük engeli de, ekonomi içindeki yeri ve rolü genişleyen, büyük bir

¹¹¹ Kazgan, a.g.e., s. 218

¹¹²Monetaristlere göre ekonomi esas itibarıyla istikrarlıdır ve kendi haline bırakıldığında işsizlik, enflasyon gibi istikrarsızlıklar ortaya çıkmaz. Bu tür ekonomik hastalıkların nedeni ekonomiye dışarıdan para ve maliye politikası şeklinde yapılan müdahalelerdir. **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, 4.Baskı İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1995, ss. 262-263)

Arz yönlü iktisatçılar Keynesin politika önermelerine karşı çıkan bir ekoldür. Arz yönlü iktisatçılara göre ekonomide canlılığı sağlamada asıl uyarıcı faktör vergi indirimleridir. Arz yönlü iktisatçılara göre hükümetlerin kamu harcamalarını artırması sonuçta dışlama etkisi doğurur. Sonuçta ekonomide kamu kesiminin payı artarken özel kesimin payı azalmış olur. (a.g.e., s. 26)

Rasyonel bekleyişler teorisi esas olarak ekonomik hayatta insanların en mükemmel bilgiye sahip olarak karar verdiklerini söyler. Teoriye göre insanlar gelecek hakkında yeterli bilgiye sahiptirler ve buna göre karar verdiklerinden bir yanılsama ile karşılaşmazlar. Sözkonusu olabilecek yanılsama da geçici nitelik arz eder. Teori bu açılımı ile hükümetlerin para arzını artırarak ekonomide canlanmanın sağlanabileceği öngörüsünü çürütmek iddiasındadır. (a.g.e., s. 277)

müdahale potansiyeli olan devlet olarak görmüşlerdir. Bu krizden kurtulmanın yolunun ise, serbest piyasa mekanizmasına tekrar işlerlik kazandırılması, bu çerçevede devletin ekonomik yaşamdaki yerinin ve rolünün daraltılması olduğunu savunmuşlardır.

Günümüzde bu iktisadi düşüncelerin etkisiyle devletin ekonomideki yerini azaltmak amacıyla Özelleştirme bir iktisat politikası aracı olarak gündeme gelmiştir. Özelleştirme yoluyla serbest piyasa mekanizmasının işlerliğinin artırılması, rekabet ortamının sağlanması, devletin iktisadi yaşamdaki rolünün azaltılması, kaynak kullanımındaki etkinliğin artırılması hedeflenmiştir. Örneğin Türkiye’de 1980’ler de devletin ekonomideki etkinliğinin azaltılması amacıyla özelleştirme politikası düşünceleri etkinlik kazanmış, bu günde bu amacı gerçekleştirmek için Özelleştirme İdaresi Başkanlığı adı altında müstakil bir yapılanmaya gidilmiştir.

İbn-i Haldun’un devletin iktisadi yaşamdaki yeri ile ilgili düşünceleri halen geçerliliğini koruyan ve uygulanmaya çalışılan görüşlerdir. Bu gün iktisadi düşüncenin ulaştığı sonuç devletin ekonomi içindeki yerinin sınırlandırılmasıdır. Kamu kesiminin aşırı büyümesi birçok ülkede tedbirler alınmasını gündeme getirmiştir. Bu yüzden kanunlarla devletin hak ve yetkileri sınırlandırılırken kişi hak ve özgürlüklerinin de sağlandığı kanuni düzenlemeler yapılmaktadır.

3.3.İbn-i Haldun’a Göre Kamu Maliyesi

İbn-i Haldun düşüncesinde devlet, bir ülke ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda da devlet harcamalarını kamu ekonomisi için tetikleyici güç olarak görmektedir. Düşüncesinin temelinde kamu harcamaları ile kamu gelirleri arasında bir denklik olması gerektiği yatmaktadır. Ona göre kamu harcamalarının kaynağı, esasında devletin de asıl gelir kaynağı olan vergilerdir. Vergilerin nasıl toplanması gerektiği, oranlarının ne şekilde olması gerektiğini eserinde ayrıntılı olarak açıklamıştır. Vergiler ile ilgili düşünceleri günümüz kamu maliyesi politikaları ile

paralellik göstermektedir. Vergi ile ilgili görüşlerine esas itibariyle yukarıdaki bölümlerde kısaca değinilmişti. Bu bölümde O'nun kamu maliyesi, kamu harcamaları ve vergiler ile ilgili görüşleri bir bütün olarak anlatılmış ve günümüz vergi politikaları ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

3.3.1.Kamu Maliyesinin Yapısı ve Kamu Harcamaları

İbn-i Haldun bir devletin oluşması ve gelişmesi aşamaları çerçevesinde kamu maliyesinin, harcamalar, gelirler ve özellikle vergilerle ilgili yönlerini incelemiştir.¹¹³

Eserinde devlet yönetimine ilişkin görevlerin dereceleri ve isimleri hakkında bilgi verirken maliye işlerini devletin en temel görevlerinden saymaktadır. Ona göre vergiler ve mali işler divanının (dairesinin) görevleri devletin yerine getirmesi gereken işlerden biridir. Bu dairenin görevleri ise; vergilerle ilgili işleri yapmak, gelir ve giderlerde devletin haklarını korumak, askerlerin isimleriyle birlikte listesini çıkarmak, onlara verilecek erzak ve maaşları tespit etmek ve bütün bu işleri bunlara ilişkin konulmuş kurallara göre yapmaktır. İbn-i Haldun'a göre bir devlet de mali işler dairesi, devletin ancak üstünlük ve hâkimiyetini ortaya koyduktan sonra kurulacak bir dairedir.¹¹⁴ Verginin günümüzde de devletin egemenlik gücüne dayalı olarak alındığı kabul edildiğine göre, o gün içinde aynı ilkenin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

İbn-i Haldun eserinin bir başka bölümünde mali işler dairesinin devletin temel unsurlarının üçüncüsü olduğunu belirterek, bu görevin başındaki kişinin devlet

---

¹¹³ Falay, **a.g.e.**, s. 51

¹¹⁴ İbn-i Haldun eserinde mali işler dairesini divan olarak tanımlamaktadır. Bu isimlendirme hakkındaki gerekçeyi de bir rivayete dayandırmaktadır. "Aslında bu isimlendirme Farsça'da şeytanların ismidir. Bu işleri yapan ve hesapları tutan katipler de meseleleri çok çabuk anlamaları gizli açık hiçbir şeyin gözlerinden kaçmaması ve bütün ayrıntıları değerlendirmelerinden dolayı bu şekilde isimlendirmişlerdir. Sonra görevlerini yaptıkları yere bu isim verilmiştir." İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 332

başkanlığına ait görevlerin önemli bir bölümünü eline alacağını söylemektedir.¹¹⁵ Bu günkü Türkiye örneğine de bakılarak değerlendirilecek olunursa, maliyeci kimliğinin devlet yönetiminde etkinliğinin, farklı ülkelerde farklı zamanlarda halen aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Bugün Türkiye’de de siyasette ve bürokrasi de maliye kökenliler çoğunluktadır.¹¹⁶

Kamu maliyesi bağlamında İbn-i Haldun kamu harcamalarının ekonomi üzerinde düzenleyici etkisinin olduğuna inanmaktadır. Devletin bedevi özelliklere sahip olduğu kuruluş aşamasında; harcamalarında ölçülü olduğu, bu nedenle de çok fazla paraya ihtiyaç duyulmadığını söylemektedir. Ancak devlet güçlenip, sınırları büyüdükçe, lüks ve sefahatinde artmasıyla devlet harcamaları artar. Hükümdarın, devlet adamlarının ve şehirlerde yaşayanların giderleri çoğalır. Bu durumda askerlerin ve devlet adamlarının maaşlarının yükseltilmesi gerekir. Daha sonra lüks ve israfın artmasıyla harcamalar daha da çoğalır ve bu durum halk arasında yaygınlaşır. Ancak kamu harcamalarının artması nedeniyle gelirler giderleri karşılayamaz hale gelir. Bu da devletin güç kaybedip, askerlerin devlete karşı ayaklanmasına yol açar. Bu aşamada devlet başkanı devlet işlerini para harcamaya dayalı politikalarla yürütme yoluna yönelir. Böylece harcamalar ve maaşları karşılamak için daha fazla paraya ihtiyaç hisseder. Ancak istenilen sonuç elde edilemez.¹¹⁷

Burada İbn-i Haldun’un artan kamu harcamalarının talebi artırdığı bunun da enflasyonu tetiklediğinin farkında olduğu anlaşılmaktadır. İbn-i Haldun’a göre bu kötü gidişin önüne geçmek için bir süre sonra idareciler tam aksine kamu harcamalarını azaltma yoluna giderler. Bundaki amaçları gelirlerin giderleri karşıladığı, askerlerin ellerindeki toprakları korumaya yettiği ve vergilerin gerekli ihtiyaçları karşılamak için harcandığı bir uyum içinde devlet işlerinin yürümesini sağlamaktır.¹¹⁸ Ancak İbn-i

---

¹¹⁵ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 334

¹¹⁶ Erdoğan Öner, **Mali İdare**, 2.Baskı, Ankara, Maliye Bakanlığı APK Yayın No 369, 2005, ss. 1041(ek:10)-1053(ek:11)

¹¹⁷ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 394

¹¹⁸ **a.g.e.**, s. 395

Haldun'a göre kamu harcamalarında başlangıçta yapılan ölçüsüzce artışlardan sonra artık düzelme imkansızdır. Kötü gidişat devlet yıkılıp yeni bir devlet kuruluncaya kadar devam eder.

Görüldüğü üzere İbn-i Haldun düşüncesinde kamu harcamalarının, kamu gelirleriyle uyumlu olması devletin bekaası için zorunlu şartlardandır. Kamu gelirleri ile kamu giderlerinin denk olmamasının sonuçlarını da şu şekilde ifade etmektedir.

“Sonra israfa hiçbir sınırın tanınmadığı harcamalar yapılır. İnsanlar en güzel yemekleri yemek en güzel giysileri giymek, görkemli saraylar yaptırmak, süslü ve pahalı silahlar kuşanıp yine bu özellikteki atlara binmek için birbirleriyle yarışır. Sonunda devletin gelirleri giderleri karşılayamaz hale gelir ve böylece devletteki ikinci bozulma olan mali bozulma başlar. (Birincisi asabiyetin ortadan kalkması) Bu iki bozulma devletin kendini savunmaktan aciz hale gelmesine ve yıkılmasına yol açar.”¹¹⁹

İbn-i Haldun'un bu düşüncelerine günümüz Türkiye'si örnek gösterilebilir.¹²⁰ Zaman içerisinde popülist politikalar nedeniyle yapılan ölçsüz kamu harcamaları, makam araçları ve lojman sayısının çoğalması, devlet adamlarının israf derecesine varan harcamaları, usulsüz krediler, memur maaşlarındaki aşırı artışlar sürekli olarak enflasyonu tetiklemiş, kamu gelirlerinin kamu giderlerini karşılamaması sonucunda belli dönemlerde büyük oranlı krizler yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Ancak sonradan gelen hükümetler tıpkı İbn-i Haldun'un belirttiği gibi aksi yönde politikalar uygulamaya başlamış, kamu harcamalarını azaltma yoluna gitmiş, devletin lüks harcamalarına ve memur maaş artışlarına sınır getirilmeye çalışılmıştır. Yine İbn-i

¹¹⁹ a.g.e., s. 395

¹²⁰ “[...]Köylü ağırlıklı tarımsal üretimden; nüfusun en az 3'te 1'ini oluşturan- işçi ağırlıklı fabrika üretimine geçilemediğinde; çağdaş uygarlık düzeyini gergefleyen kentli burjuva sınıfını; dans ederek, şapka giyerek model almaya kalkmakla, bireylerin "yaşam kalitesi" dengeli bir çağdaşlığa erişemiyor. Ve politik platformda kutuplaşmalar başlıyor. Silah alımlarına harcanmış yüz milyarlarca dolar da, yatırımları engellediğinden; köylülerin kentlerdeki fabrikalarda, işçi sınıfını oluşturması ve siyasal partilerin de sınıfsal çıkarlara göre kristalleşmesi, mümkün olmuyor. Üretim dışı bir burjuva taklitçiliği ihracat yerine ithalata yaslanınca da; önce enflasyonu, sonra dış borçları, sonra da dış borçların artan faizlerini azdırıyor. İhracat ne kadar artarsa artsın, ithalatın gerisinde kalıyor. Ve çağdaş uygarlık düzeyindeki hamleler, hiçbir zaman ekonomik bir şeffaflıkla, "gelişmişlik" düzeyine varamıyor. Kimsecikler Türkiye'de 120 bin resmi araba bulunduğunu ve bunların bakımıyla akaryakıtının, yılda 1 milyar 500 milyon dolara mal olduğunu bilmiyor. Nasıl ki kimse, son 80 yılda Hazine'den geçinmeli kesimin, iç ve dış geziler için almış olduğu harcırah toplamının da, kaç milyar dolar olduğunu bilmiyor.” Çetin Altan, **Resmi Bayram Balolarında Dans Edenler ve Edemeyenler**, Milliyet, 01.09.2006

Haldun'un belirttiği gibi insanın alışkanlıklarının çocuğu olması nedeniyle, lüks harcamaları artan toplum, tüketim taleplerinin kısılması üzerine sendikalar ve toplumsal kuruluşlar eliyle baskılarını artırmaya başlamıştır. Bu süreç, bugün halen devam etmektedir. Bu durum yine İbn-i Haldun düşüncesinde olduğu gibi ekonomik olay ve olguların tüm toplum ve zamanlarda aynı şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Bu düşüncelerinin yanı sıra İbn-i Haldun devletin sosyal hizmetler içinde kamu harcamaları yapması gerektiğini belirtmiştir. Hükümdarlara nasihatlerde bulunurken, hazineye zarara uğratmayacak şekilde ihtiyaç sahiplerine yardımlarda bulunulmasını önermektedir. Eserinde bunu şu şekilde ifade etmektedir.

“Beytülmalde körler için de bir ödenek ayır...Hastalar için sığınıp tedavi olacakları hastaneler yap ve bu hastanelere onlarla ilgilenip onları tedavi edecek doktorlar ve hasta bakıcılar tayin et. Yine beytülmalin israfına yol açmayacak ölçüde onların arzularını yerine getir.”¹²¹

Yukarıda belirtilen düşünceleri doğrultusunda İbn-i Haldun'un günümüz sosyal devlet anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca bu düşünceleri ile değil, hükümdarın adil olması, ticaretin devamı için sağlam kanunların varlığı, mülkiyet hakkı, halkın refah ve konforunun sağlanması, emeğin önemi, devletin ekonomiye müdahale etmeyerek özel sektöre bırakması vb. eserinde farklı bölümlerde değindiği konular ile ilgili ortaya attığı görüşlerden sadece bir kanun devletini değil, bir sosyal hukuk devletini öngördüğü anlaşılmaktadır.

Günümüzde sosyal hukuk devletinin tanımı da aşağıdaki gibi yapılmakta olup İbn-i Haldun'un savunduğu görüşlerle birebir örtüştüğü görülmektedir.

“Sosyal hukuk devleti, insan hak ve hürriyetlerine saygı gösteren, ferdin huzur ve refahını gerçekleştiren ve teminat altına alan, kişi ile toplum arasında denge kuran, emek ve sermaye ilişkilerini dengeli olarak düzenleyen, özel teşebbüsün güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayan, çalışanların insanca yaşamasını ve çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için sosyal, iktisadi ve mali tedbirler alarak, çalışanları koruyan, işsizliği önleyici ve milli gelirin adalete uygun biçimde dağılmasını sağlayıcı tedbirleri alan, adaletli bir hukuk düzeni kuran ve

---

¹²¹ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 411

bunu devam ettirmeye kendini yükümlü sayan hukuka bağlı, kararlılık içinde ve gerçekçi bir özgürlük rejimini uygulayan devlettir.”¹²²

İbn-i Haldun, vergi idaresinde görevli memurları, devlet idaresindeki en güçlü bürokratlar olarak görmektedir. Ona göre vergi toplamakla görevli memurlar toplanan vergilerin çokluğu ve bu işin kendi ellerinde olması nedeniyle büyük servetler elde ederler, makam ve dereceleri yükselir. Özellikle devletin bunalımlı dönemlerinde vergi toplamakla görevli memurların etkisi daha da belirginleşmektedir. Bu dönemlerde vergi memurları birbirlerini çekemediklerinden ve birbirleriyle rekabete giriştiklerinden dolayı birbirlerini suçlamaya başlarlar. Böylece teker teker hepsi cezalandırılıp, servetleri ellerinden alınır ve durumları bozulur. Ancak onların bu duruma düşmesiyle de devletin azamet ve güzelliği de kaybolur.¹²³ Bunun dışında İbn-i Haldun’un eserinde maliye kalemi ve divanı muhasebata dair ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Bahsedilen konular genellikle İran Kısralarının saraylarında uyguladığı kayıt sistemi ve İslam devletlerine bu usulün hangi yollarla girdiği hususuna ait başka herhangi bir kaynakta bulunabilecek türden bilgilerden ibarettir.¹²⁴

3.3.2.İbn-i Haldun’un Vergiler, Vergi Oranlarının Azlığı ve Çokluğu Hakkındaki Düşünceleri

Vergiler konusunda İbn-i Haldun’un düşüncelerine bakıldığında düşük oranlı, ancak tahsil edilebilir bir vergi sistemini savunduğu anlaşılmaktadır. Vergi ile ilgili düşüncelerini bir devletin geçirdiği aşamalar bağlamında anlatmaktadır.

Ona göre bir devletin ilk kuruluş aşamasında bireylere yüklenen vergi yükü düşüktür. Ancak genel olarak toplanan vergilerin oranı yüksektir. Bu durumu eserinde şu şekilde ifade etmektedir.

---

¹²² Şeref Gözübüyük, **Yönetim Hukuku**, 9.Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 1996, ss. 33-34

¹²³ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 394

¹²⁴ Abdülkadir İlgen, **İbni Haldun’un Kamu Ekonomisi, Maliyesi ve Vergi Dünyasına İlişkin Görüş ve Analizleri**, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı 281, Ocak 2005, s. 105

“Bil ki devletin başlangıcında halka yüklenen vergiler az, ancak toplanan vergilerden elde edilen yekûn çoktur. Bunun sebebi şudur. Eğer devlet başlangıçta dinin emirlerine göre hareket ediyorsa, halka zekat, haraç ve cizye gibi şer’i vergileri yükler. Ki bunlar da hafif vergilerdir. Çünkü bilindiği gibi maldan alınan zekatın miktarı çok azdır. Aynı şekilde tarım ürünlerinden hayvanlardan alınan zekatın, haracın, cizyenin ve diğer bütün şer’i vergilerin miktarı da azdır. Bunlardan her birinin aşılamayacak sınırları vardır.”¹²⁵

Toplumsal olaylara bakışında determinist ve akılcı bir tavır sergileyen İbn-i Haldun’un vergiler konusunda dini kurallara göre hareket ettiği, toplanan vergilerin İslam şeriatı ölçüsünde olması gerektiğini savunduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶ Ona göre toplanan vergilerin oranı az olunca insanlar şevkle çalışır, ülke mamur hale gelip kalkınır, üretim artar ve refah içinde bir hayata kavuşurlar. İbn-i Haldun bu konuyu da bedevi yaşam şartları ve yerleşik hayata geçilen dönemlere göre ayrı ayrı değerlendirmektedir. Devletin ilk dönemlerinde halen bedevi yaşam koşulları geçerli olduğundan vergi oranları düşüktür. Çünkü bedevilik kolaylığı, iyiliği, insanları korumayı ve insanların mallarından uzak durmayı gerektirir. Bu yüzden halkın toplam mallarından alınan vergi miktarı azdır. Toplumsallaşmayı, yerleşik hayat düzenini insan için zorunlu gören İbn-i Haldun’un bedevi insan tipini yücelttiği görülmektedir. Bu günümüzde şehir hayatı içerisinde yaşayıp bundan kopamayan insanların, bir taraftan da kır hayatına duydukları özleme benzemektedir. İbn-i Haldun’a göre bedevilik özelliklerinin insanlar üzerinde kaybolması, devletin iyice kökleşmesi, lüks ve refahın artmasıyla hem vergi alınacak malların sayısı artar, hem de idareciler artan harcamaları karşılayabilmek için, her kalemdeki vergileri büyük oranda artırır.

¹²⁵ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 369

¹²⁶ Burada İbn-i Haldun’un savunduğu şer’i vergiler hakkında bilgi vermek gerekmektedir. “Devlet gelirlerinin başında gelen zekat, sadaka ile eş anlamlı kullanılmıştır. Zekat verilen şeyler; altın, gümüş, ve paralar, ticaret malları, hayvanlar, hububatlar, meyveler, madenler ve definelerdir. Bir yerin Müslüman zenginlerinden alınan zekât öncelikle gene o yerin fakirlerine dağıtılır. Devlet tarafından toplanan bu gelirlerin Kurana göre 8 yere sarf edilmesi gerekir. (Fakirlere, miskinlere, zekat memurlarına, kalpleri İslam’a ısındırılacak kişilere, borçlu olanlara, kölelere, Allah yolunda uğraşanlara, yolda kalanlara) Cizye; İslamı kabul etmeyen ve İslam topraklarında canına ve malına dokunulmadan yaşayan kimselerden alınan vergidir. Bu insan başına konmuş bir vergidir. Haraç ise; Fetihler sonunda İslam topraklarında oturan gayri müslimlerin mülkiyetlerinde kalan topraklar üzerinden alınan bir vergidir. Gayri müslimlerden alınan bir diğer vergi de üşürdür. Bu ticari mallar için konulan adeta gümrük resmi şeklinde bir vergidir.) İsmail Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, A.Ü. Basımevi, 1984, ss. 77-78

İbn-i Haldun, lüks ve refahın artmasıyla vergi oranlarında sürekli ve kademeli bir artışın olacağını söylemektedir. Ona göre vergiler kademeli olarak artırıldığı için, vergi oranları yüksek olduğu halde halk buna katlanır ve bu bir yükümlülük haline gelir. “Çünkü artışlar kademe kademe yapıldığı için halk bu artışların kim tarafından yapıldığının veya bu vergilerin kim tarafından konduğunun farkına bile varmaz.”¹²⁷ Ancak uzun vadede vergi oranlarında meydana gelen sürekli artışlar artık itidal ve kabul edilebilirlik sınırlarını aşar. Bu artışlar halkın çalışma ve üretim şevklerinin azalmasına neden olur. Halk ödediği vergilerle kendi ellerinde kalan gelirleri karşılaştırdığında çok az bir menfaat temin ettiklerini görür. Bu nedenle pek çok kişi çalışmaktan ve üretimden tamamen ellerini çeker. Sonuç itibariyle tek tek bireylerden toplanan vergilerin azalmasıyla toplam vergi gelirleri de azalır. Ancak bu durum da yöneticiler azalan vergi gelirlerini artırmak amacıyla vergi miktarlarını daha da artırırlar. Sonuç itibariyle vergi miktarları ulaşabileceği en yüksek düzeye ulaşır. Toplam vergi gelirlerinin iyileştirileceği düşüncesiyle vergi oranlarında yapılan artışlar, insanların üretimden çekilmelerine, dolayısıyla toplumun ve ülke ekonomisinin zayıflamasına yol açar.

İbn-i Haldun vergi oranlarının olması gerektiği düzeyi şu şekilde ifade etmektedir.

“Eğer bütün bunları anladıysan üretim ve kalkınmada en güçlü etkenin üreticilere yüklenecek vergi oranlarının mümkün olduğu ölçüde az olması gerektiğini bilirsin. Çünkü bu durumda insanlar kar ve menfaat elde edeceklerini bildikleri için üretime yönelirler.”¹²⁸

İbn-i Haldun, bir devletin yıkılışını da vergi oranlarının yüksekliğine bağlamakta, son dönemlerinde halka yüklenen vergilerin aşırı şekilde yükselmesinin ekonomik buhranlara yol açacağını savunmaktadır. Kesad kavramı ile ifade ettiği ekonomik buhranın da devletin yok olmasına sebep olacağına inanmaktadır.

---

¹²⁷ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 370

¹²⁸ **a.g.e.**, s. 370

“Devletin son zamanlarında halka yüklenen vergiler öyle bir seviyeye ulaşır ki ticaret ve üretimden elde edilmek istenen bütün beklentilerin yok olmasıyla çarşılar tamamen kesada uğrar. Bu durum toplumun (umranın) bozulup zayıflamasına yol açar ve sonuçta zararını da devlet çeker. Devlet tamamen yıkılıp yok olana kadar vergilerdeki artış devam eder.”¹²⁹

Bunun yanı sıra İbn-i Haldun, vergi oranlarındaki artışın umranın sona ereceğine ilişkin görüşlerini eserinin tümüne serpiştirmiş olup, bu durumun vereceği zararlara değişik vesilelerle değinmiştir. Genel olarak adil, basit, düşük oranlı ve tarafsız bir vergi sistemini savunduğu anlaşılmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda David Hume, Adam Smith, J.R. Mc. Culloch, Henry Parnell, Jules Dupuit gibi iktisatçı ve filozoflarda İbn-i Haldun gibi vergilerin düşük oranlı olması gerektiği şeklinde benzer görüşler ileri sürmüşlerdir.¹³⁰

Günümüzde de yapılan anket çalışmalarında bireylerin kendilerini vergi kaçırmaya iten etkenlerin başında vergi oranlarının yüksekliğini gösterdikleri tespit edilmiştir.¹³¹

Vergi oranlarının yüksek olmasının mükelleflerin vergi vermekten kaçınmasına yol açtığına günümüz Türkiye’inden de örnek verilebilir.

Türkiye’de vergi inceleme elemanı olan Maliye Müfettişleri, Hesap Uzmanları, Gelirler Kontrolörleri ve Vergi Denetmenleri tarafından yapılan vergi incelemelerinde beyan edilen her bir vergi matrahına karşılık, aynı oranda hatta daha fazla vergi kaçığı olduğu tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu durum açıkça görülmektedir.¹³²

---

¹²⁹ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 372

¹³⁰ Aktan, **a.g.e.**, s. 59

¹³¹ Naci Tolga Saruç, **Vergi Ödemeyi Etkileyen Faktörler: Anket Araştırmalarının Sonuçları**, Vergi Sorunları Dergisi, Sayı 178, Temmuz 2003, s. 161

¹³² Gelir İdaresi Başkanlığı 2005 yılı Faaliyet Raporu

TABLO-3.3.1:VERGİ TÜRLERİ İTİBARIYLA 2005 YILI İNCELEME SONUÇLARI

VERGİ TÜRÜ	İNCELEME SAYISI	İNCELENEN MATRAH(YTL)	BULUNAN MATRAH FARKI(YTL)
Gelir Vergisi	26.356	1.290.660.027	644.970.970
Kurumlar Vergisi	12.514	5.462.496.748	6.248.829.614
Katma Değer Vergisi	22.203	15.740.798.929	2.970.576.544
Bank. Sig. Mua.Vergisi	2.487	8.451.418.433	26.339.750.854
Veraset ve İntik. Vergisi	90	14.677.108	29.692.314
Damga Vergisi	545	213.005.449	726.637.689
Katma Değer Vergisi İadesi	990	54.058.493	30.055.970
Geçici Vergi	7.066	202.802.534	630.634.470
Diğerleri	32.237	1.118.549.496	1.094.205.733
Toplam	104.578	32.548.467.217	38.715.354.158

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı 2005 Yılı Faaliyet Raporu

Görüleceği üzere 01.01.2005-31.12.2005 tarihleri arasında denetim elemanları tarafından yapılan vergi incelemeleri sonucunda; 104.578 mükellef incelenmiş, 32.548.467.217.-YTL matrah üzerinden, 38.715.354.158.-YTL matrah farkı bulunmuştur. Bu sonuçlara göre, kayıt ve beyan dışı bırakılan vergi matrahı oranının % 118 olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan inceleme sonuçları, Türkiye’de ciddi anlamda bir vergi kaçağı olduğunu ortaya koymaktadır. Ama bu sonucu sadece vergi oranlarına bağlamak da eksik bir değerlendirme olur. Vergi kayıp ve kaçağını oluşturan etkenlerin farklı çeşitleri olabilir. Örneğin vergi kanunları bizzat vergi kaybının meydana gelmesinde rol oynayabilir. Vergi mevzuatının karmaşık bir yapısı olması, çok sayıda olması bu nedenle bu kanunlar arasında bağlantı kurulmasında yaşanan güçlükler mükelleflerin vergi kaçırmasına neden olabilir. Vergi sistemi karışık, vergi sayısı fazla ve vergi ödeme prosedürü zor ise bu durum mükellefleri kayıt dışı kalmaya zorlayabilir.

Bunun yanı sıra vergi inceleme elemanlarının sayılarının düşük olması da vergi kayıp ve kaçağının nedenlerinden birini oluşturabilmektedir. Ülke ekonomisi zaman içerisinde sürekli büyümesine rağmen vergi inceleme elemanlarının sayısının

buna paralel olarak artmamasının sebeplerinden birisi bürokrasinin kıtlık ve prestij rantından faydalanmak istemesidir. Vergi inceleme elemanlarının azlığından dolayı vergi inceleme nispeti % 2-3 civarında gerçekleşmektedir. Bu oranın düşük olması da vergi kaçırın mükellefler üzerinde vergi idaresinin caydırıcılığını azaltmaktadır.¹³³ Bunun dışında vergi cezalarının yeterince rasyonel olmaması, etkin bir şekilde uygulanmaması gibi hususlarda vergi kayıp ve kaçığının nedenleri arasında sayılabilir. İzleyen bölümde bu konuya tekrar değinilecektir.

3.3.3.İbn-i Haldun'un Vergi Hakkındaki Düşünceleri ile Arz Yönlü İktisadi Düşünce Arasındaki Benzerlikler ve Laffer Eğrisi

İbn-i Haldun'un meşhur olmasının nedenlerinden biri de vergi hakkındaki görüşlerinin, 1970'den sonra popüler olmaya başlayan arz yönlü ekonominin görüşleriyle arasındaki benzerliklerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere İbn-i Haldun'a göre vergiler artırılmaya başlandığı zaman bir noktadan sonra vergi gelirlerinde bir düşüşe neden olurlar. Ona göre vergilemede öyle bir nokta vardır ki o noktaya kadar bireyler vergilere tepki göstermezken, bu orana ulaştıktan sonra birden toplam vergi gelirlerinde bir düşüş meydana gelmektedir. Eserinde bu durumu çok açık bir şekilde ifade etmektedir.

“Sonra devleti idare edenlerin lüks ve ihtiyaçlarının artmasına bağlı olarak, vergilerde sürekli ve kademe kademe artar. Ancak halk üzerindeki vergiler o kadar ağır olmasına rağmen bu vergilere katlanılır ve alışılmış bir yükümlülük haline gelir. Çünkü artışlar kademe kademe yapıldığı için halk bu artışların kim tarafından yapıldığının veya bu vergilerin kim tarafından konduğunun farkına bile varmaz. Sadece bütün vergilerin halkın alışılacağı bir yükümlülüğü olduğu bilinir. Ancak sürekli artan vergiler zamanla itidal ve kabul edilebilirlik sınırlarını aşar. Sonuçta halkın çalışma ve üretim şevki kaybolur. Çünkü ödedikleri vergiler ile kendi ellerinde kalan gelirleri karşılaştırdıklarında çok az bir menfaat elde ettikleri görülür. Bu durum onların kazanç elde etme emellerini yok eder ve böylece çok sayıda kişi çalışmaktan ve üretimden el çeker. Sonuçta tek tek bireylerden toplanan vergilerin azalmasıyla toplam vergi gelirleri de azalır. Ancak idareciler vergi miktarlarını daha da artırır ve bununla azalan vergi gelirlerinin düzeleceğini sanırlar. Ve nihayet vergi miktarları ulaşabileceği en üst sınıra dayanır.”¹³⁴

¹³³ Genç Osman Yaraşlı, **Türkiye’de Vergi Reformu**, 1.Baskı, Ankara, Maliye Bakanlığı APK Yayın No:2005/367, 2005, s. 104

¹³⁴ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 370

İbn-i Haldun'un bu düşünceleri, ABD'li ekonomist Arthur Laffer tarafından ortaya atılan görüşlerle tamamen örtüşmektedir. Arz yönlü iktisat 1970'li yıllarda enflasyon ve işsizliğin aynı anda ve yüksek oranlarda yaşandığı stagflasyon probleminin ortaya çıkması ve Keynesci modelin bu sorunu çözümleyememesi üzerine ortaya çıkmıştır. Arz yönlü iktisat yaklaşımında iktisadi soruna talep yönünden yaklaşan Keynesci modelin aksine ekonominin arz yönüne ağırlık verilmekte ve üretimin özellikle vergi indirimleri yoluyla teşvik edilmesi önerilmektedir. Düşük üretim düzeyi ve düşük büyüme hızı şeklinde yaşanan ekonomik durgunluğun nedeni arz yanlılarınca enflasyon nedeniyle yüksek gelir dilimlerinden vergi ödeyenlerin sayısının artmasına ve dolayısıyla çalışma gayretlerinin olumsuz etkilenmelerine bağlanmıştır.¹³⁵

Vergi indirimlerinin vergi gelirlerini azaltmayacağı hatta tam tersine artıracığı görüşü arz yönlü iktisat yaklaşımının temel hipotezlerinden biri olup 1980'li yıllarda piyasa ekonomisi dünyasını bir moda gibi sarmış, Reagan önderliğinde ABD'de yeni uygulamalara yol açmıştır. Bu durum dolayısıyla vergi indirimleri düşüncesinin öncüsü İbn-i Haldun'un da gündeme gelmesini sağlamıştır.

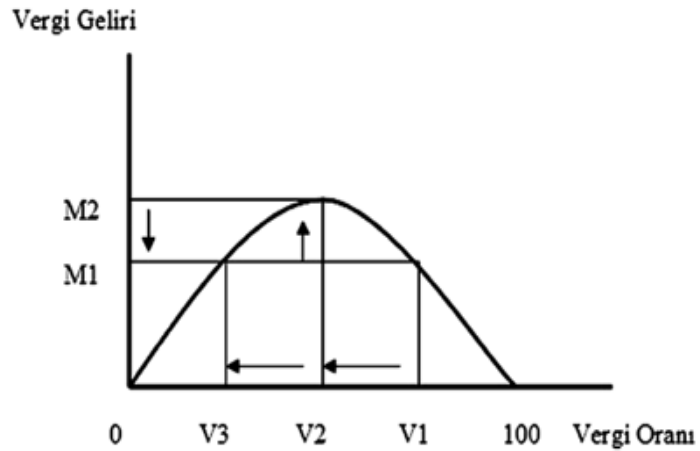
Arz yönlü iktisadi düşünceye göre devletin ekonomideki rolü azaltılmalı ve kamu harcamalarına sınır getirilmelidir. Arz yönlü iktisat, Keynesyen ekonomik politikaların dayandığı talep yönlü iktisadın aksine, bütün iktisadi sorunların temelini arz kaynaklı olduğunu kabul etmektedir. Esas itibarıyla arz yönlü iktisat teorisi J.B. Say'ın her arz kendi talebini yaratır şeklinde ifade edilen Mahreçler Kanununun yeniden gündeme getirilmesidir. Mahreçler Kanununa göre "Mallar için talep yaratan üretimdir. Bir mal arz edilince bu andan itibaren diğer mallar için tam değerinde talep yaratır. Bir malın yaratıldığı andan itibaren diğer mallar için piyasa açılmış olur."¹³⁶ Bu düşünceye göre bir ayakkabı üreticisi ilk çift ayakkabıyı kendisi için üretir. Daha sonra ürettiği diğer ayakkabıları ise başkaları için ve onlardan alacağı paralar ile de diğer ihtiyaçlarını

---

¹³⁵ Gülten Demir, **Devlet-Ekonomi İlişkisinde Dönüşüm**, 1.Baskı, İstanbul, Beta Basım, 1994, s. 26

¹³⁶ Kazgan, **a.g.e.**, s. 94

karşılmak için üretir. Arz yönlü iktisadın en meşhur temsilcisi Arthur Laffer'dir. Arthur Laffer'e göre vergi oranları ile devletin tahsil edeceği toplam vergi gelirleri arasındaki bir ilişki vardır. Buna göre, bireyler vergi oranlarında yapılacak artışlara cevap verirler. Vergi düzeyindeki artış belli bir noktaya kadar devletin vergi gelirlerinin artmasını sağlarken, vergilerin daha da yükseltilmesi bireylerin vergi ödemekten kaçınma eğilimi göstermesine, dolayısıyla devletin vergi gelirlerinin azalmasına yol açar. Bu durum Laffer eğrisi olarak ifade edilmiştir. Laffer eğrisi, vergi oranlarıyla devletin vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi açıklayan bir eğridir. Kısaca şu şekilde ifade edilebilir. Vergilerde oluşturulacak her bir oranlık artışın, vergi gelirlerinde aynı veya yakın oranda bir artış yapması beklenir. Ancak vergi oranında yapılan her bir birim artış aynı şekilde vergi gelirlerini arttırmamaktadır. Bu görüşler vergi indirimleri konusunda ilk defa görüş belirten kişinin İbn-i Haldun olması nedeniyle akademik çevrelerde yapılan çalışmalarda "Haldun-Laffer Etkisi" şeklinde isim yapmıştır. Laffer Eğrisi'ne göre, yapılan vergi indirimlerinin nasıl bir sonuç yaratacağı aşağıdaki şekilde açıklanmıştır.

Şekil-3.3.1-Laffer Eğrisi

Kaynak: Mahfi Eğilmez, Vergi İndirimlerinin Ekonomik Analizi, Radikal Gazetesi, 28.12.2004

Oran sıfır iken hiç vergi geliri elde edilmez, oran yüzde 100 iken hiç kimse çalışmayacağı için yine hiç vergi geliri elde edilmez. Bu nedenle vergi oranı / vergi geliri eğrisi bir çan eğrisi biçimindedir. Vergi oranlarının sıfırdan başlamak suretiyle bir miktar artırılması, vergi gelirlerinde artışa yol açar. Bunun nedeni şudur: Devletin bir miktar vergi geliri toplaması, aynı zamanda bir miktar kamusal mal arz etmesi demektir. Devletin bir miktar kamusal mal üretmesi başlangıçta özel sektör ekonomik faaliyetleri üzerinde olumlu etki yapar ve netice olarak ekonomide toplam GSYİH miktarı genişler. Vergi oranlarının artırılması bir noktaya kadar bu etkiyi gösterir. Vergi oranının V2 noktasına kadar artırılması halinde vergi gelirlerinde de bir artış yaşanacaktır. Ancak V2 noktasından sonra vergi oranlarının artırılması vergi gelirleri üzerinde olumsuz bir etki doğuracaktır. Bu açıdan V2 noktasını "maksimum vergi geliri noktası" olarak tanımlamak mümkündür. Devletin bir miktar vergi geliri toplaması ekonomiye bir miktar kamusal mal arz etmesi anlamına geldiğinden, düşük vergi oranları ekonomik birimlerin faaliyetleri üzerinde pozitif etkilerde bulunmaktadır Böylece toplam piyasa üretiminde maksimum seviyeye, düşük bir vergi oranında ulaşılmaktadır. Ancak vergi oranlarının artırılmasına mükellefler bir noktadan sonra tepki vermekte, artan vergi oranları toplam vergi gelirlerinde düşüşe yol açmaktadır. Laffer Eğrisine göre vergi oranının V1'den V2'ye düşürülmesi sonucunda da vergi gelirleri M1'den M2'ye artmaktadır.¹³⁷

Görüldüğü üzere aynı düşünceler İbn-i Haldun tarafından da öne sürülmüş olup, o da kademe kademe yapılan vergi artışlarının bir noktaya kadar halk tarafından kabul gördüğünü, ancak bir noktadan sonra yapılan vergi artışlarının toplam vergi gelirlerinde düşüşe yol açtığını ifade etmiştir. Arz yönlü iktisatçıların bu düşünceleri ABD'de 1980'lerin ilk yarısında ciddi biçimde uygulanmıştır. Söz konusu düşünceler dönemin başkanı Reagan tarafından uygulandığından bu politikalar Reaganomics olarak

¹³⁷ Mahfi Eğilmez, **Vergi İndirimlerinin Ekonomik Analizi**, Radikal Gazetesi, 28.12.2004

¹³⁸ Paul Krugman, **Politika Taşeronları ve Önemsizleşen Refah** (Çev. Neşenur Domaniç), 1. Baskı, İstanbul, Literatür Yayınları, 2001, ss. 153-154

da adlandırılmıştır. Bu politika ile vergi oranlarında yapılacak bir indirimin hem piyasaları canlandıracağı hem de bütçe açıklarından kaynaklanan kamu finansman sorununun çözüleceğine inanılmıştır. Mükellefler, sağlanacak vergi indirimi sayesinde daha az vergi yüküyle karşılaşacağı için üretimlerini artıracak ve bu sayede işsizlik azalacak, piyasalar canlanabilecekti. Devlet ise öncelikle düşen oranlarla birlikte canlanan piyasalardan ve refahı artan bireylerden daha fazla vergi hasılatı elde edecekti. Bu sayede hem kamu sektörünün hem de özel sektörünün kazançlı çıkması hedeflenmişti.

Ancak uygulanan bu politika başarılı olamamıştır. ABD’ de, Laffer etkisinden yola çıkılarak uygulanan ve Reaganomics olarak da adlandırılan vergi indirimleri politikası ile ortaya çıkan sonuçların, arz yönlü iktisatçıları teyid ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Mesela ABD’de toplam gelirler 1981 yılında GSYİH’nın % 20.2 sini teşkil ederken, bu oran 1992’ de % 18.6’ya düşmüştür. Federal Hükümet açıkları 1981’de GSYİH nın 2,7 si iken 1992’ de % 4,9 a yükselmiştir. Bu artışların çoğu da vergi gelirlerindeki azalışlardan kaynaklanmıştır.¹³⁸

Söz konusu vergi indirimleri politikasının ABD’de başarısız olması iktisatçılar içinde bu politikaya bir tepki doğmasına yol açmıştır. Bununla birlikte arz-yönlü vergi politikasını savunanlar esasen bütçe açıklarının tamamen vergi indirimlerinin bir sonucu olmadığını, esas sorunun kamu harcamalarının azaltılmamasından kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Onlara göre ABD’de 1980 sonrasında kademeli olarak gelir vergisi oranları indirilmiş, ancak kamu harcamaları öngörülen şekilde azaltılmamıştır. Bu durum da sonuçta bütçe açıklarının artmasının nedenlerinden biri olmuştur.¹³⁹

İbn-i Haldun’un iktisadi alanda en önemli görüşlerinden biri vergi indirimleri ile ilgili görüşleridir. Artan vergi oranlarının bir noktadan sonra olumsuz etki

---

¹³⁹ Aktan, **a.g.e.**, ss. 64-65

yaratacağını ve toplam vergi gelirlerinde düşmeye yol açacağını açıkça ifade etmiştir. Bu görüşleri muhtemelen yaşadığı tecrübelerle dayanmaktadır. Bu düşünceler sonradan başka iktisatçılar tarafından da dile getirilmiştir. Ancak bu politikanın ABD’de başarısız olması vergi indirimleri uygulamasın tamamen geçersiz, dolayısı ile bu konuda tarihte ilk defa görüş belirten İbn-i Haldun’un görüşlerini anlamsız mı kılmaktadır? Bunu bu şekilde düşünmek bir yanılgıdır. Öncelikle şunu göz ardı etmemek gerekir. ABD ekonomisi gelişmiş bir ekonomidir. Vergi sistemi oturmuştur, vergi kaçırmanın da ağır cezaları bulunmaktadır. Bu nedenle mükelleflerde vergi kaçırma eğilimi düşüktür. Bu şekilde oturmuş bir sistemde vergi oranlarında yapılacak bir indirimin vergi gelirlerinde bir düşüş yaratması kaçınılmazdır. Bu açıdan az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde uygulanacak vergi indirimleri politikalarının ABD ile farklı sonuçlar vermesi ihtimali yüksektir.

Örneğin Türkiye’de yüksek oranlı vergilerin mükelleflerin vergiden kaçınmasına yol açtığı bilinen bir gerçek olup, önceki bölümde de yapılan denetim sonuçlarından ortaya çıkan vergi kayıp kaçığına ilişkin tablo verilmişti. Yüksek oranlı vergilerin vergi kaybına neden olmasına somut örnek olarak da istihdam üzerindeki vergiler verilebilir. Vergi, sigorta ve benzeri kesintiler nedeniyle istihdam üzerindeki maliyetlerin yüksek olmasının, hem işçi hem de işveren açısından kayıt dışılığını körüklediği bilinmektedir. İstihdam üzerindeki maliyetlerin yüksek olması, işverenlerin bu maliyetlerden kısmen veya tamamen kurtulma çabası içine girmelerine neden olmaktadır. İşverenler bu maliyetlerden kısmen veya tamamen kurtulmak için iki farklı yonteme başvurmaktadırlar. Bunlardan birincisi, çalışan işçilerin maaşlarını tamamen kayıt dışında tutarak istihdam üzerindeki maliyetlerden kurtulmaktadırlar. İkincisi ise, çalıştırılan işçilerin maaşlarını düşük göstererek, ücret farkını açıktan vermek suretiyle söz konusu maaşlar üzerinden daha az vergi, sigorta ve benzeri kesintilerin ödenmesiyle istihdam üzerindeki maliyetlerini en aza indirmeye çalışmaktadırlar.

Yüksek vergi oranlarının bireyleri bu şekilde kayıt dışılığına ittiği açıktır. Bu durumda yapılması gereken vergi indirimleri yoluyla, mükelleflerin kayıt dışına

çıkmasını cazip hale getirmekten çıkarmaktır. Ayrıca bu uygulama vergi tabanını genişletir. Düşük oranlı vergiler; tabana yayılması yönüyle vergi gelirlerini artırır, ekonomik büyümeyi ve refahı sağlar. Bu nedenle en azından bu alanda daha fazla vergi toplamanın yolunun, İbn-i Haldun'un belirttiği gibi vergi oranlarını artırmaktan değil, vergi oranlarını indirmekten geçtiği ortadadır.

Ancak vergi indirimleri politikası uygulanırken olayın bir bütün halinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Sadece vergi oranlarında bir indirime giderek, vergiyi artıracak diğer etkenleri göz ardı etme durumunda elbette ki bu politika başarısız olacaktır. Türkiye uygulamasında vergi oranlarının yüksekliğinin kayıt dışılığını körüklediği ifade edildi. Vergi kaçagını önlemede vergi indirimlerine gitmenin tek başına yeterli olmadığı da uygulamayla sabit olduğuna göre, yapılması gereken bireylerin dürüst bir şekilde vergilerini ödemelerine, ya da gelirlerini gizleyerek vergi kaçırmalarına neden olan diğer hususların da tespit edilmesidir. Daha sonra buna ilişkin çözüm önerileri geliştirilmelidir. Bunlara örnek olarak da aşağıdaki politikalar gösterilebilir. Esas itibariyle bu politikalar, İbn-i Haldun'un eserinde vergiler ile ilgili önerdiği görüşlerle de örtüşmektedir.

-Vergi kanunları daha adil, basit ve sadece uygulayıcılar açısından değil mükellefler tarafından da anlaşılır şekilde düzenlenmelidir. Farklı yorumlara yol açmayacak şekilde hazırlanmalı, mükelleflerin faydalanacakları boşluklar bırakılmamalıdır.

-Vergi yükü mükellefler arasında adil ve dengeli paylaşılmalı, bireylere düşecek vergi yükü mali güçleri ile orantılı olmalıdır.

-Kanunlarla konulan vergilerin toplanmasında etkin olan cezaların iyi tanımlanması ve uygulanması gerekmektedir. Cezalar ile ilgili hükümlerde sürekli değişiklikler yapmak, ceza hükümlerini rasyonel uygulamamak ve sürekli vergi afları getirmek, vergi cezalarının caydırıcı etkisini ortadan kaldırmaktadır.

-Vergi indirimleri politikası ile birlikte uygulanacak en önemli çalışma vergi denetimlerinde etkinliğin sağlanması ve inceleme oranlarının artırılmasıdır.¹⁴⁰ Etkin bir vergi denetimi, oluşturulmaya çalışılan mali sistemin işlemlerini güvence altına aldığı gibi uygulanan maliye politikalarının başarısını da artırır. Düşük oranlı vergilerin uygulandığı, ancak denetim oranlarının yüksek olduğu bir politika verginin tabana yayılmasında ve mükelleflerin vergi verme eğilimlerinde artışa yol açar. Ayrıca etkin bir vergi denetimi, alınan kararların ne ölçüde uygulandığı, mükelleflerin yasalara ne ölçüde uydıklarını görmek ve uyumlarını sağlamak suretiyle idareyi güçlü kılmaktadır.

-Mükellefler verdikleri verginin etkin bir şekilde kullanılmasını isterler. Kamu otoriteleri topladıkları gelirleri etkin bir şekilde harcamadıkları takdirde, bu durum mükelleflerde vergiye karşı bir direnç oluşmasına neden olur. İbn-i Haldun'un belirttiği gibi vergiler idarecilerin lüks ve konforu için harcılandığında halkın vergi verme isteği düşer.

İbn-i Haldun'un, vergi oranlarının yüksek olmasının mükellefleri vergi vermekten alıkoyduğunu tespit etmesi ve vergi gelirlerini yükseltmenin yolunun ancak oranları düşürmekten geçtiğini söylemesi çağına göre oldukça isabetli bir değerlendirmedir. Vergi oranlarının ne şekilde olması gerektiği konusu günümüzde de halen tartışılmaktadır. Bu konuda söylediklerinin yüzyıllar sonra arz yönlü iktisadın

---

¹⁴⁰ Türkiye örneğinde vergi incelemelerindeki yetersizliklerin nedenlerinden biri, denetim birimlerindeki yetki kargaşası ve koordinasyon eksikliğidir. Maliye Bakanlığı'nda bugün vergi incelemesi ile uğraşan dört birim mevcuttur. Bu birimler maliye müfettişleri, hesap uzmanları, gelirler kontrolörleri ve vergi denetmenleridir. Bunlardan bazıları merkezi inceleme birimleri, bazıları taşra inceleme birimleridir ve birbirleriyle hiçbir hiyerarşik ve idari ilişkileri yoktur. Aralarında bir koordinasyon ve iş bölümü mevcut olmadığı gibi sürekli bir rekabet ortamı hâkimdir. Söz konusu rekabet ortamı karşılıklı gazetelere ilan verecek boyutlara erişmiştir. VDD, **Başbakanımıza Açık Mektup**, Sabah Gazetesi, 14.03.2006 Denetimlerde etkinliğin sağlanması için Maliye Bakanlığı'nca vergi denetim birimlerinin yeniden yapılandırılması şarttır. Esas itibarıyla Maliye Bakanlığındaki denetim birimleri arasında özlük hakları ve yetki kavgası İbn-i Haldun'un eserinde öngördüğü bir olaydır. İbn-i Haldun vergi memurları arasındaki kavgaları şu şekilde ifade etmektedir. "[...]vergi toplamakla görevli olan memurlar da toplanan vergilerin çokluğu ve bu işin kendi ellerinde olması nedeniyle büyük servetler elde ederler, makam ve dereceleri yükselir. Sonra bu memurlar birbirlerini çekemediklerinden ve birbirleriyle rekabete giriştiklerinden dolayı toplanan vergileri kendilerine sakladıkları şeklinde birbirlerini suçlamaya başlarlar. Böylece teker teker hepsi cezalandırılıp servetleri ellerinden alınır ve durumları bozulur. Onları bu duruma düşürmekle devletin azamet ve güzelliği de kaybolur." İbn-Haldun, **a.g.e.**, ss. 393-394

temel görüşü olması ve bir dönem büyük bir ülkede politika olarak uygulanması onun keskin görüşünün bir ispatıdır.

Ancak burada şunu tekrar ifade etmekte yarar bulunmaktadır. İbn-i Haldun döneminde, ticari ilişkilerin henüz karmaşık ve yaygın olmadığı bir ortamda, vergi oranlarının düşürülmesi ya da yükseltilmesinin vergi toplanması üzerindeki en önemli etken olduğu kabul edilebilir. Ne var ki günümüzdeki ekonomik yapının karmaşıklığı yüzünden toplam vergi gelirlerini artırmanın tek yolunun vergi indirimleri olmadığı, bu politikanın yukarıda belirtilen diğer hususlarla birlikte uygulanması gerektiği açıktır.

SONUÇ

İbn-i Haldun, toplumsal yaşamı incelerken, gözlemleri ve bireysel tecrübeleriyle iktisadi olayların toplumu şekillendirmedeki rolünü incelemiştir. Toplumsal yapının oluşması ve siyasetin şekillenmesinde; iktisat, mali ve demografik yapının tesirlerini görmüş, işbölümü, emek, devletin ekonomideki yeri ve devlet maliyesi gibi konularda kendisinden sonra gelen iktisatçılarında öncüsü olmuştur. İktisadi olayları, ahlaki ve dini yorumlarla değil, toplumsal bir sürecin parçası olarak incelemesi ona doğu düşünürleri arasında ayrı bir özellik katmaktadır.

Ancak ortaya sürdüğü bu iktisadi ve mali görüşleri, eserinde derli toplu bir şekilde değil dağınık bir şekilde yer almaktadır.

Yapılan çalışma sonucunda İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali düşüncelerinin genel hatlarıyla aşağıdaki gibi olduğu ortaya çıkmaktadır.

-İnsanın yaşaması için toplumsallaşma şarttır. İnsanların göçebe hayat tarzından, yerleşik hayat tarzına geçip, yeni bir toplumsal yapı oluşturmalarında temel etken ekonomidir. Toplumsallaşma suretiyle zamanla ortaya farklı meslek grupları çıkar, bireyler bu işlerde uzmanlaşır ve tükettiklerinin fazlasını üreterek, toplumsal refaha katkıda bulunurlar.

-Toplumsal üretimin kaynağı emektir. İnsanların çalışma ve emeklerinin tamamı, onların sermayelerini ve kazançlarını oluşturur. Çalışanların emekleri dışında bir kazançları yoktur. Bu yüzden çalışanların emeğine saygı gösterilmeli, kendi işleri dışında, ücretsiz olarak başkaları lehine çalışmaya zorlanılmamalıdır. Böyle bir durumda kazanç ve geçim yolları ortadan kaldırılmış ve sermayeleri hükmündeki emeklerinin değeri gasp edilmiş olur. İbn-i Haldun insanın emeği ile ürettiği her şeyin sahibi olduğunu belirterek, mülkiyet hakkını çok bariz bir şekilde ortaya koymuştur.

-Bir topluluğun gelişmesi için uzmanlaşmış ürün ve hizmetlerin tüketilmesine imkân verecek artan bir nüfus gereklidir. Bu durumda, nüfus artışı ekonomiyi büyütecek ve geliştirecek bir unsurdur. Bu nedenle nüfus artışından korkulmamalıdır. Refah ve bolluk içinde olan toplumlar nüfusu kalabalık olanlardır. Nüfus ancak tükettiğini üretmemeye başladığı zaman sorun teşkil eder.

-Bir yerde ticaretin gelişmesi için hukukun üstünlüğü kabul edilmeli ve adaletin sağlanabilmesi için adalet sistemi güvenilir olmalıdır. Hukukun üstünlüğünün kabul edilmediği ve uygulanmadığı yerde, mallar yağma edilir, güven olmaz ve adaletsizlik iktidar olur. Ticaret ya da yatırım yapacak ortam güvende olmazsa, insanların da ticaret yapmak için nedenleri kalmaz. Piyasalarda durgunluk başlar. Refah ortadan kalkar.

-Devlet hiçbir zaman doğrudan ekonomiye girmemeli, ticaretle uğraşmamalıdır. Devletin bizzat ticaret ve sanayiye girerek faaliyette bulunması, diğer üreticilere ve tüccarlara karşı haksız rekabet oluşturur, zamanla bu rekabete dayanamayanlar üretim ve ticaretten çekilmeye başlarlar. Devletin iktisadi hayata girmesi, halktaki çalışma ve üretme şevkini kırar, sonunda iktisadi hayat çıkmaza girer, buhranlar doğar ve yıkıma doğru gidiş başlar. Devletin ticaretle uğraşması mamul fiyatlarını da artırarak pahalılık yaratır. Devletin ticaret yapmasıyla ortaya çıkan iktisadi faaliyetlerdeki gerileme ve üretim kaybı ile refah kaybı, zaman içinde vergi kayıplarını da büyütür. Bu nedenle, devlet ticari yaşamda ve üretimde hiçbir şekilde olmamalıdır. Yalnızca ticari hayatı düzenleyici bir rol oynamalıdır.

-Devlete yüklediği görevler günümüz sosyal devlet anlayışı tanımına tamamen uygundur. Devletin savunma, adalet, güvenlik vs. görevleri olduğu gibi, halkın refah ve mutluluğunu sağlamak, sağlık hizmetlerini görmek, ülkeyi imar etmek, eğitim hizmeti sunmak, fakirlere yardım etmek, halkı kötü alışkanlıklardan korumak, yiyecek ve içecek maddelerinin temiz ve sağlığa uygun olup olmadıklarını denetlemek gibi görevleri de bulunmaktadır.

- Düşük oranlı ancak tahsil edilebilir bir vergi sistemi olmalıdır. Vergilerin oranı az olunca insanlar şevkle çalışır, ülke mamur hale gelip kalkınır, üretim artar ve refah içinde bir hayata kavuşurlar. Toplam vergi gelirlerinin iyileştirileceği düşüncesiyle vergi oranlarda yapılan artışlar insanların üretimden çekilmelerine, toplumun ve ülke ekonomisinin zayıflamasına yol açar. Üretimin ve gelirlerin artması için vergiler mutlaka az olmalıdır.

-İbn-i Haldun'un iktisat ve mali yapı üzerine yorumlarında herhangi ideolojik bir yönlendirme bulunmamaktadır. Söyledikleri yaşadığı toplumu gözlemlemesinden ve sebep sonuç bağlamında hareket etmesinden kaynaklanan düşüncelerdir. Bu açıdan bakıldığında ona ideolojik bir sıfat yakıştırmanın hata olduğu ortaya çıkmaktadır. Kendi ifadesiyle ekonomik olay ve olgular bütün toplumlarda ve bütün zamanlarda aynı şekilde meydana geldiğinden, söylediklerinin başka iktisadi düşüncelerle benzerliği bu gerçeğin bir tezahürüdür. Bu bakımdan bazı aydınların onu ideolojik açıdan kendilerinden saymaları, kendi düşüncelerine doğru felsefesinden bir referans arama anlayışından kaynaklanmaktadır. Mutlaka bir akıma mal edilecekse; devlet müdahalesine karşı çıkması, vergi oranlarının düşürülmesi gerektiğini söylemesi, serbest ticareti savunması, sosyal devlet anlayışını öngörmesi gibi açıkça ortaya koyduğu düşüncelerinin, kendisini günümüz Liberalizm anlayışına yaklaştırdığı söylenebilir. Özellikle emek hakkındaki görüşleri nedeniyle Marksizm'le ilişkilendirilmeye çalışılsa da, bu emeğe önem veren herkesin Marksist sayılmasına neden olur ki, yanlıdır. Çünkü dünyada bütün düşüncelerin, dinlerin, ideolojilerin emeğe önem verdikleri, bununla ilgili söylemleri olduğu bilinmektedir. Adam Smith'de David Ricardo'da emek hakkında görüşleri ileri sürmüşler, toplumsal üretimde emeğe büyük önem vermişlerdir. İbn-i Haldun'un inanç ve gelenekler konusundaki eleştirel tutumu, tüccarları düşük ahlaklı olarak nitelendirmesi, ayrıca Darwin'in evrim teorisini hatırlatan görüşlere sahip olması gibi hususların, Marksist düşünürleri onu sahiplenmeye ittiği, bu noktada iktisadi düşüncelerine de zorlamayla kendileri için referans aradıkları anlaşılmaktadır.

-İnanç konusundaki eleştirel tutumu nedeniyle eseri İslam ülkelerinde uzun yıllar ihmal edilmiş, önemi geç anlaşılmıştır. Türkiye gibi laik bir ülkede ise, ilk kuruluş yıllarında eski döneme ait bir düşünür kabul edildiğinden gözardı edilmiştir. 1950'den sonra ideolojik yaklaşımlarla ele alınmış, bir dönem Marksist düşünürler tarafından gündeme getirilmiştir. 1980'den sonra ise muhafazakâr çevrelerce yüceltmeye başlanmıştır. Açık bir şekilde her düşünce kesimi tarafından, bilimsel temelden yoksun şekilde içi doldurulmaya, propaganda malzemesi yapılmaya çalışılmıştır.

Genel bir sonuç olarak, iktisadi ve mali alanda düşünceleri, günümüzdeki düşüncelerle paralellikler arz etse de, İbn-i Haldun'u bu günkü anlamda bir iktisatçı olarak kabul etmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Yapılan araştırma sonucunda, iktisadi ve mali düşüncelerinin ve önerilerinin doğru olduğu ancak hiçbir zaman iktisadi bir kuram seviyesine çıkamadığı anlaşılmaktadır. Bazı çevrelerin onu büyük bir iktisatçı olarak tanımlamaları ancak ideolojik bir yönlendirmeden kaynaklanmaktadır. Örneğin ABD'de vergi indirimleri politikasının uygulanması üzerine bazı çevrelerde Reagan'ın İbn-i Haldun'u okuduğu ve bundan esinlenerek bu uygulamaya gittiği şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁴¹ Bunu söylemenin hiçbir bilimsel temeli yoktur. Öncelikle 1970'ler de ortaya çıkan arz yönlü iktisat akımı vardır ki, ABD uygulanan politikalar da bu iktisatçıların rolü olmuştur. Kaldı ki anayasal iktisat tartışmaları çerçevesinde devletin vergi toplama yetkisi olduğu gibi insanların başkalarına devredilmez bireysel hakları olması, bu nedenle hem birey özgürlüklerine saygı açısından hem de anayasal olarak sınırlandırılmış ve belirlenmiş yetkiler dolayısıyla vergilendirmenin de bir sınırı olması

---

¹⁴¹Sırf İbn-i Haldun'u yüceltmek için yapılan yanlış değerlendirmelere ilişkin bir yazıdan alınan alıntı aşağıda örnek olarak verilmiştir. "Değerli dostum Mevlüt Aksan'ın bana verdiği bir yazının çevirisini sizlerle paylaşmak istiyorum. Söz konusu yazı, bir ülkenin yükselişinin kurallarıyla ilgili. Yazının sahibi on dördüncü yüzyıl düşünürü, tarihçisi İbni Haldun'un bu fikirlerini 23 Şubat 1993 tarihinde Ronald Reagan, Bill Clinton'a Herald Tribune gazetesinde öğütlüyor... İstihdamı, üretimi ve gelirleri artırabilmek için vergiler az olmalı ve giderek düşürülmelidir. En önemli madde belki de bu. Reagan, ABD başkanı olur olmaz vergileri düşürmüş ve ekonomiyi canlandırmıştı. Aynı zamanda ülke tarihinin en büyük vergi gelirini elde etmişti..." Melih Arat, **650 Yıllık Ekonomi Dersleri**, Zaman Gazetesi, 29.08.2004

gerektiği tartışmaları ağırlık kazanmıştır. İkinci bir husus ABD’de vergi indirimleri politikası başarılı olamamıştır ki bu durum bu açıdan övünmeyi anlamsız kılmaktadır. Böyle bir ortamda kalkıp bunu söylemek sadece bir kesin inançlılığın ve bu inanca referans arama endişesinin bir ürünüdür. Bu aynı şekilde İbn-i Haldun’un içini doldurmak anlamına da gelmekte olup büyük bir hatadır. Çünkü İbn-i Haldun eserinde kendisini iktisatçı olarak değil tarihçi olarak vasıflandırmaktadır. Ancak şunu söylemek mümkündür. Doğu dünyasından iktisadi anlamda İbn-i Haldun’dan hemen sonra görüşlerini alıp geliştiren bir başka düşünür çıksaydı belki büyük bir iktisatçı kabul edilebilir ve bugün Adam Smith’e yapılan atıflar ona yapılabilirdi. Ancak bu olmamıştır. Bu durumda İbn-i Haldun’u iktisatçı olarak tanımlamak zorlama bir tanımlama olmaktadır. Sırf iktisadi anlamda referans arama anlayışından ötürü bilimsel bir yanlışa düşülmektedir. Kaldı ki İbn-i Haldun doğu dünyasında, sadece iktisadi düşünceleriyle değil, toplumsal düşünceleri yönüyle de ihmal edilmiş bir düşünürdür. İslam dünyasında bir İmam Gazali’nin bilindiği kadar bilinmemektedir. Ya da eseri bir Erzurum İbrahim Hakkı’nın Marifetnamesinin okunduğu kadar okunmamıştır. İslam dünyasında var olan mistik düşünce yapısı, olaylara bilimsel bir yaklaşımla sebep-sonuç ilişkisinden yaklaşan İbn-i Haldun’u değerlendirememiştir. İslam coğrafyasında iktisadi konulardaki düşünce eksikliğinin fark edilmesiyle de ısrarla da içi doldurulmaya çalışılan bir düşünür haline gelmiştir.

Şurası açıktır eseri, okuyan insanlarda ciddi anlamda kültürel birikim yapacak düzeydedir. Umrın teorisi, asabiyet teorisi her türlü övgüye layıktır. Asabiyet teorisi yoluyla devletlerin oluşumunu izah etmesi, devletlerin geçirdikleri aşamalar, bir devletin ömrünü insan ömrüne benzetmesi takdire şayandır. Asabiyet teorisini izah ederken, bir yandan asabiyetin(soyun) esasında aslı olmayan vehmi bir olay olduğunu söylemesi, aşırı ırkçı tutumlara karşı geliştirilmiş bir tavidir. Tarihsel olayları kendi şartları içinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemesi ancak 20.yüzyılda anlaşılabilen gerçeklerdir.

İktisadi ve mali olaylardaki görüşlerinde takdire şayan olan nokta, bazı hususları ifade etmede bir ilk olmasıdır. Ancak iktisadi ve mali olayları derinlemesine tahlil etmekten ziyade sadece toplumsal olaylar üzerindeki tesirleri yönüyle incelemiştir. Bu açıdan iktisadi anlamda bir kuram kurmaktan ziyade, bazı iktisadi olayları tarihte ilk defa ifade eden bir düşünür olarak önem kazanmaktadır. Bu açıdan bu çalışmanın ana konusunu oluşturan husus öne çıkmaktadır. İbn-i Haldun iktisadi ve mali anlamda pek çok konunun öncüsü konumundadır. Esas itibarıyla bu da azımsanmayacak bir durum olup, İslam tarihi içinde genelde dini konularda eser verildiği bir ortamda bu konulara değinmiş olması, olayları bilimsel bir gözle incelemesi onu büyük bir düşünür yapmaya yetmektedir. İmaj olarak hayatla, toplumsal olaylarla, bilimle ilgisi yokmuş gibi algılanan bir toplumda tam aksine olayları bilimsel gözle değerlendiren, ekonomik olay ve olguların her toplumda aynı şekilde işlediğini söyleyen bir düşünürün varlığı önemlidir ve inkâr edilmez bir gerçektir. Ancak bugün bir batılıya İbn-i Haldun devletin ekonomideki yeri hakkında bunları söylemiş denirse, onu Adam Smith daha güzel söylemiştir cevabı alınacaktır. Ya da artık-değer hakkında bunları söylemiş denirse, Marx daha güzel ifade etmiş denecektir. Yani iktisadi alanda söylemiş olduğu şeyler çağına göre oldukça ileridir, ama bu konularda sonradan daha sistematik düşünceler, iktisadi analizler ortaya konduğu için orijinalliğini yitirmiştir. Bu açıdan da eksiklik İbn-i Haldun'da değil, öncü konumunda olduğu iktisadi ve mali düşüncelerinin alınıp geliştirilmemesinden dolayı kendisinden sonra gelenlere aittir.

KAYNAKÇA

1-Kitaplar

- AKTAN Coşkun Can, **Yeni İktisat Okulları**, 1.Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2004
- ARSLAN Ahmet, **İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987
- BARBER William J., **İktisadi Düşünce Tarihi**, (Çeviren:İhsan Durdu), 2.Baskı, Şule Yayınları, İstanbul, 1997
- ÇÖLOĞLU Halit, **İktisadi Sistemler**, 1.Baskı, Gazi Üniversitesi Yayın No. 95, Ankara, 1987
- DEMİR Gülten, **Devlet-Ekonomi İlişkisinde Dönüşüm**, 1. Baskı, Beta Basım, İstanbul, 1994
- DİNLER Zeynel, **İktisada Giriş**, 9.Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa, 2003
- ENGELS Friedrich, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çeviren:Kenan Somer), 10.Baskı, Sol-Onur Yayınları, Ankara, 1992
- EROL Ümit, **Eleştirel Bir Gözle Serbest Piyasa**, 1. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997
- FALAY Nihat, **İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayın No: 58, İstanbul, 1978
- GRAUDY Roger, **İslamiyet ve Sosyalizm**, (Çeviren: Doğan Avcıoğlu), 1. Baskı, Yön Yayınları, İstanbul, 1965
- GÖZE Ayferi, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 9.Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2000
- GÖZÜBÜYÜK Şeref, **Yönetim Hukuku**, 9.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996
- İBN-İ HALDUN, **Mukaddime**, (Çeviren: Halil Kendir) 1.Baskı, Yeni Şafak, Ankara, 2004
- İBN-İ TUFEYL, **Ruhun Uyanışı**, 1.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985

- KAYAOĞLU İsmail, **İslam Kurumları Tarihi**, 2.Baskı, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara,1984
- KAZGAN Gülten, **İktisadi Düşünce**, 6.Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993
- KIVILCIMLI Hikmet, **Tarih-Devrim-Sosyalizm**, 1.Baskı, Yön Yayınları, İstanbul, 1965
- KIZILÇELİK S.-ERJEM Y. **Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü**, 1.Baskı, Atilla Kitabevi, Ankara, 1994
- KRUGMAN Paul, **Politika Taşeronları ve Önemsizeşen Refah** (Çeviren.Neşenur Domaniç), 1.Baskı, İstanbul, Literatür Yayınları, 2001
- KUR'AN-I KERİM, **Nahl Suresi**
- KÜÇÜK Yalçın, **Aydın Üzerine Tezler II.Cilt**, 2.Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara, 1985
- MARX Karl, **Ücret, Fiyat ve Kâr**, (Çeviren:Sevim Belli), 9.Baskı, Sol Yayınları, Ankara 1999
- MERİÇ Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, 3.Baskı, İletişim yayınları, İstanbul, 1998
- M. SABRİ EFENDİ, **İslam'da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler**, 1.Baskı, Sebil Yayınları, İstanbul, 1984
- NEUMARK Fritz, **İktisadi Düşünce Tarihi**, (Çeviren:Ahmet Ali Özeken) Birinci Baskı, Güven Basımevi, İstanbul, 1943
- OĞUZ Orhan, **Genel Ekonomi I**, 1.Baskı, Cem Ofset AŞ., İstanbul, 1981
- ÖNER Erdoğan, **Mali İdare**, 2.Baskı, Maliye Bakanlığı APK Yayın No 369, Ankara, 2005
- RODINSON Maxime, **İslam ve Kapitalizm**, (Çeviren: Orhan Suda), 1.Baskı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978
- SARICA Murat, **Siyasal Düşünce Tarihi**, 5.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987
- SEYİDOĞLU Halil, **Uluslararası İktisat**, 11.Baskı, Güzem Yayınları No.11, İstanbul, 1996

- TOKU Neşet, **İlm-i Umran,(İbni Haldun'da Toplumbilimsel Düşünce)**, 2.Baskı, Bilge Adam Yayınları, Ankara, 2000
- TÜRK İsmail, **Maliye Politikası**, 8.Baskı, Sevinç Yayınevi, Ankara, 1989
- ULUDAĞ Süleyman, **Mukaddime (İbn-i Haldun)**, Birinci baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982
- ÜLKEN Hilmi Ziya, **İçtimai Doktrinler Tarihi**, 1. Baskı, Yenidevir Basımevi, İstanbul, 1941
- ÜSTÜNEL Besim, **Ekonominin Temelleri**, 5.Baskı, Ofset Yayınevi, İstanbul, 1988
- WEBER Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çeviren.Zeynep Gürata), 2.Baskı, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999
- YARAŞLI Genç Osman, **Türkiye'de Vergi Reformu**, 1.Baskı, Maliye Bakanlığı APK Yayın No:2005/367, Ankara, 2005

2-Dergiler

- İLGEN Abdülkadir, İbni Haldun'un Kamu Ekonomisi, Maliyesi ve Vergi Dünyasına İlişkin Görüş ve Analizleri, **Vergi Dünyası Dergisi**, Sayı 281, Ocak 2005
- SARUÇ Naci Tolga, Vergi Ödemeyi Etkileyen Faktörler: Anket Araştırmalarının Sonuçları, **Vergi Sorunları Dergisi**, Sayı 178, Temmuz 2003

3-Gazeteler

- ALTAN Çetin, Resmi Bayram Balolarında Dans Edenler ve Edemeyenler, **Milliyet**, 01.09.2006
- EĞİLMEZ Mahfi, Vergi İndirimlerinin Ekonomik Analizi, **Radikal**, 28.12.2004
- VDD, Başbakanımıza Açık Mektup, **Sabah**, 14.03.2006
- ARAT Melih, 650 Yıllık Ekonomi Dersleri, **Zaman**, 29.08.2004

4-Resmi Yayınlar

Gelir İdaresi Başkanlığı 2005 yılı Faaliyet Raporu

5-İnternet Kaynakları

DİE 2000 yılı Nüfus Sayımı, DİE 2001 yılı Milli Gelir Rakamları, DİE Web Sitesi,
(Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistik-Tablo.do?istab_id=210-247)

6-Ansiklopedi

Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü, 4.Baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1995

DİZİN**A**

Adam Smith, 22, 23, 24, 25, 33, 34, 43,
67, 68, 78, 91, 93, 94,
Altın, 54, 55,
Arnold Toynbee, 15
Arthur Laffer, 81, 82
Arz yönlü iktisat, 69, 81, 83
Asabiyet, 4, 61, 93
Auguste Comte, 5, 9

B

Berberiler, 13
Bulak baskısı, 16

C

Cemil Meriç, 3, 9
Cevdet Paşa, 16
Cizye, 76

D

Darwin, 30, 91
David Hume, 78
David Ricardo, 24
Değer, 35, 54, 56, 79,
Devri hareketler, 60
Divan-ı Mübteda, 16

E

el-Haberfiyyamu'l-Arab, 16
Emek, 31, 33, 40, 44,
Endülüs, 12, 13, 14, 51
Engels, 30, 38, 39

F

Franz Rosenthal, 16

G

Gümüüş, 54,

H

Halil Kendir, 3, 16, 95,
Haraç, 76
Henry Parnell, 78
Hikmet Kıvılcımlı, 30
Hz Ömer, 6

İ

İbn-i Haldun, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12,
13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23,
25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88,
89, 91, 92, 94, 95, 97,

İbn-i Rüşd, 18

İbn-i Tufeyl, 3

İmam Gazali, 18, 93

İşbölümü, 20, 22, 38,

J

Jean Baptiste Say, 52
Jules Dupuit, 78

K

Kamu Harcamaları, 71,
Kamu Maliyesi, 70, 71,
Kapitalizm, 28, 96
Karl Marks, 36, 37
Karl Marx, 27, 36, 37
Kesad, 77
Keynes, 39, 52, 69
Klasik İktisatçılar, 33,
Kur'an-ı Kerim, 28

L

Laffer Eğrisi, 80, 82, 83,
Liberalizm, 91

M

Mahreçler Kanunu, 52, 53, 81,
Malthus, 46,
Max Weber, 27
Maxime Rodinson, 28, 29
Merkantilist, 43, 56, 57,
Mevlana, 18
Montesquieu, 7
Muhassal, 16

Mukaddime, 2, 3, 6, 9, 12, 14, 15, 16,
19, 21, 95, 97,
Mustafa Sabri Efendi, 28, 29

N
Nahl Suresi, 28, 96
Nüfus, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 90, 98,

Ö
Özelleştirme, 70
Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 70

P
Para, 54, 55, 56, 57,
Pirizade Mehmet Efendi, 16

Q
Quatremere, 16

R
Reagan, 81, 83, 92
Roger Garaduy, 30

S
Sosyalist düşünce, 27
Sosyalizm, 30, 95, 96
Sosyalizm ve İslamiyet, 30
Süleyman Uludağ, 12, 14, 16,

T
Ticaret, 25, 26, 66, 90,
Timur, 12, 14

U
Umran, 2, 3, 20, 41, 53, 93, 97,
Uzmanlaşma, 20, 25,

V
Vergi, 71, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85,
86, 87, 97,

Z
Zakir Kadiri Ugan, 16
Zekat, 76